

PERCEPCIJA O PRAKTIČNIM PRAVNIČKIM ZNANJIMA I VEŠTINAMA STEČENIM TOKOM STUDIJA I PRIPRAVNIČKOG RADA

Mila Đorđević
Milica Vlajić
Miodrag Jovanović

PERCEPCIJA O PRAKTIČNIM
PRAVNIČKIM ZNANJIMA I
VEŠTINAMA STEČENIM TOKOM
STUDIJA I PRIPRAVNIČKOG RADA

Mila Đorđević

Milica Vlajić

Miodrag Jovanović

Beograd, 2025.

PERCEPCIJA O PRAKTIČNIM PRAVNIČKIM ZNANJIMA I VEŠTINAMA STEČENIM
TOKOM STUDIJA I PRIPRAVNIČKOG RADA

Autori

Mila Đorđević, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu
Milica Vlajić, Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
Prof. dr Miodrag Jovanović, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu

Urednice

Sofija Mandić
Lidija Radaković

Izdavač

Centar za pravosudna istraživanja (CEPRIS), Beograd

Za izdavača

Aleksandar Trešnjev

Dizajn

Petar Pavlović

ISBN-978-86-82332-10-7

©CEPRIS, 2025.

Sadržaj

1. Uvod – samorefleksija, institucionalno učenje i reforma pravničkog obrazovanja ...	4
2. Pravničko obrazovanje u Srbiji.....	7
3. Položaj sudijskih i tužilačkih pripravnika.....	9
4. Istraživačka pitanja	12
5. Dizajn istraživanja – metod i uzorak	13
6. Analiza i diskusija.....	14
6.1. Analiza fokusiranih grupnih diskusija sa sudijskim i tužilačkim pripravnici	14
6.1.1. Praktična znanja i veštine pre početka obavljanja pripravnčkog staža	14
6.1.2. Praktična znanja i veštine tokom obavljanja pripravnčkog staža.....	19
6.2. Analiza intervjua sa sudijama, tužiocima i sudijskim i tužilačkim pomoćnicima	25
6.2.1. Rad sa sudijskim i tužilačkim pripravnici i volonterima.....	25
6.2.2. Praktična znanja sudijskih i tužilačkih pripravnika i volontera iz ugla sudija i tužilaca.....	30
6.3. Učenje i razvijanje dostojnosti kao osobine neophodne za obavljanje sudijskog i tužilačkog posla	35
7. Umesto zaključka – nekoliko preporuka za reformu pravničkog obrazovanja	41

1. Uvod – samorefleksija, institucionalno učenje i reforma pravničkog obrazovanja

Samorefleksija se može definisati „kao privremeno fenomenološko iskustvo u kojem sopstvo postaje objekat samom sebi“.¹ Samorefleksija se svodi na osvrtnje na sopstvene postupke i akcije i preispitivanje razloga zbog kojih smo ih preduzeli. Kao takva, ona je ključ za poboljšanje i napredovanje. U središtu samorefleksije je ono što nazivamo učenjem na vlastitim greškama. Učenje čiji je cilj promena u vidu progressa jeste unutrašnji proces koji se preduzima autonomno, svesno i voljno. Potencijal za tu vrstu promene vezuje se za određenu vrstu entiteta, po pravilu samo za individualna ljudska bića.

Postavlja se, međutim, pitanje „mogu li formalne organizacije, ili ono što bismo mogli nazvati 'strukturisane institucije', da uče na način koji se ne svodi na njihove pojedinačne članove“.² Autori koji zastupaju tu tezu smatraju da ako se učenje poima „kao proces refleksije o prošlim iskustvima – i posledicama ranijih radnji i propusta – na način koji vodi do trajne promene ponašanja koje sledi“, onda se može govoriti i o kapacitetu institucionalnog učenja u formalnim organizacijama.³

Visokoškolske institucije, poput univerziteta i fakulteta, jesu formalne organizacije koje, po pravilu, na specifično institucionalizovan način imaju obavezu da vrše periodičnu institucionalnu samorefleksiju i samoocenjivanje, koje potom postaje predmet eksternog vrednovanja. Taj proces se naziva *akreditacijom* i srpski zakonodavac propisuje da se „akreditacijom utvrđuje da visokoškolska ustanova i studijski programi ispunjavaju standarde... ovog zakona i da visokoškolska ustanova ima pravo na izdavanje javnih isprava u skladu sa ovim zakonom“. On još predviđa i da se „postupak akreditacije sprovodi redovno, u roku od sedam godina, a ranije na zahtev visokoškolske ustanove“ (čl. 23 *Zakona o visokom obrazovanju*).

U tim heteronomnim okvirima institucionalnog samovrednovanja i eksternog vrednovanja visokoškolske ustanove preduzimaju i autonomne i promišljene „procesе refleksije o prošlim iskustvima“. To, delom, zbog toga što su „promene u institucionalnom okruženju univerziteta takođe postale brže i remetilačke. Društva su suočena sa višestrukim izazovima vezanim za održivost, tehnološki napredak, demografske promene i geopolitičke tenzije, što dovodi do nestabilnog, neizvesnog,

¹ Alex Gillespie, 'The Social Basis of Self-reflection', u Jaan Valsiner and Alberto Rosa (eds.), *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 678.

² Toni Erskine, 'Intergovernmental Organizations and the Possibility of Institutional Learning: Self-Reflection and Internal Reform in the Wake of Moral Failure' (2020) 34 *Ethics & International Affairs* 4: 504.

³ *Ibid.*, 505.

složenog i dvosmislenog institucionalnog konteksta“. Otuda potreba za „organizacionom adaptacijom“ kao vidom „reagovanja na neki diskontinuitet ili nedostatak usklađenosti koji se javlja između organizacije i njenog okruženja“. Generalno, visokoškolske ustanove „mogu reagovati na novu situaciju na reaktivan ili proaktivan način, a raspon odgovora može varirati od održavanja kontinuiteta (*status quo*) do poremećaja (tj. preduzimanja radikalne transformacije)“.⁴

Ako se izuzme parcijalna srednjoškolska poduka o pravu,⁵ pravni fakulteti su, po pravilu, institucionalni nosioci visokoškolskog pravnčkog obrazovanja.⁶ Naravno, i svršeni pravnici nastavljaju da stiču znanja i razvijaju veštine, najpre u periodu pripravničkog staža koji je uslov za pravosudni ispit,⁷ a potom i na docnijim obukama i u različitim vidovima celoživotnog učenja za različite profesije pravnčkog esnafa.⁸

Jedna od centralnih tema svakog razgovora o srpskom pravnčkom obrazovanju tiče se pitanja koliko ono adekvatno priprema buduće pravnike za rad u pravnoj praksi. Ta dilema seže do samih početaka pravnčkog obrazovanja u Srbiji. Prema svedočenjima o počecima tog obrazovanja na beogradskoj Velikoj školi, imajući u vidu da su profesori koji su predavali bili studenti terezijanskih kraljevskih pravnih akademija ili Pravnog fakulteta Univerziteta u Pešti, „nivo pravne poduke može [se] objasniti apsolutističkom visokoškolskom politikom,

⁴ Barbara Sporn and Ana Godonoga, 'Higher Education Institutions as Change Agents in Society: Perspectives on Adaptation and Impact' (2024) 14 *European Journal of Higher Education* 1: 2.

⁵ Ako ostavimo po strani pravnobirotehničke škole, ostali srednjoškolci su jedno vreme osnovna znanja o ustavu i pravima građana sticali na časovima istoimenog predmeta. Ta tematika je, međutim, sada uvrštena u udžbeničku materiju iz sociologije.

⁶ U Engleskoj, primerice, stvari stoje drugačije jer svršene studije prava nisu uslov za obavljanje sudijske profesije. U skorašnjem tekstu na tu temu kaže se da je tamošnja istorija pravnčkog obrazovanja istorija „transformacije“: „Od Inns of Court u Londonu do modernog univerziteta, od neformalne *ad hoc* nastave do formalizovane akreditacije, od pravnih fakulteta koji eksperimentišu u tehnikama i metodama do dominacije jedne metode nastave.“ Joshua Krook, 'A History of Law Schools: A Battle Between Law as a Science and Law as a Liberal Art', *New Intrigue*, February 21, 2018.

⁷ U srpskom pravnoobrazovnom sistemu, pravosudni ispit može polagati lice koje je diplomiralo na pravnom fakultetu i koje je nakon toga steklo radno iskustvo na poslovima pravne struke i to: dve godine u sudu, javnom tužilaštvu, javnom pravobranilaštvu i advokaturi; tri godine u organu za prekršaje, drugom državnim organu, organu teritorijalne autonomije i lokalne samouprave; četiri godine u preduzeću, ustanovi ili drugoj organizaciji.

⁸ Tako je u čl. 70 *Zakona o uređenju sudova* predviđeno da „program obuke sudijskog pomoćnika i sudijskog pripravnika propisuje Pravosudna akademija, uz saglasnost Visokog saveta sudstva“. U čl. 10 *Zakona o sudijama* predviđeno je da „sudija ima pravo i obavezu na stručno usavršavanje i obuku o trošku Republike Srbije, u skladu sa posebnim zakonom“. Nadalje se kaže da je „obuka sudija organizovano sticanje i usavršavanje teorijskog i praktičnog znanja i veština potrebnih za stručno i efikasno vršenje sudijske funkcije“. U čl. 138 *Zakona o javnom tužilaštvu* propisano je da „program obuke javnotužilačkog pripravnika i javnotužilačkog pomoćnika utvrđuje Visoki savet tužilaštva“, a u čl. 115 kao jedan od vidova disciplinskog prekršaja nosioca javnotužilačke funkcije predviđa se „neopravdano nepoštovanje obaveznog programa obuke“. Najzad, u čl. 86 *Zakona o advokaturi* kaže se da „Advokatska komora Srbije osniva Advokatsku akademiju, kao posebno telo zaduženo za stalnu stručnu obuku advokata“.

pošto je diktiranje i ponavljanje udžbenika, a ne obrada i razvijanje misli, bila vladajuća didaktička metoda“.⁹ Ipak, ima indicija da su primenjivani i drugi načini predavanja. Pa tako, „jedan sudski akt iz vremena Prvog srpskog ustanka sadrži ceo sudski postupak na glavnom pretresu do izricanja presude. Za njega izdavač tog izvora, R. Perović, sa dovoljno osnova pretpostavlja da je bio primerak za vežbanje na predmetu krivični sudski postupak (‘način suđenja kriminalnog’) i da ga je sastavio profesor tog predmeta Lazar Voinović“. Na osnovu toga se posredno može zaključiti da se u tadašnjoj „praktičnoj nastavi, tj. vežbama (*exercitationes*) iz krivičnog postupka, primenjivao model austrijskog krivičnog postupka, koji je L. Voinović veoma dobro znao kao svršeni pravnik u Austrijskom carstvu“.¹⁰

Jaz između toga kako se pravo podučava i kako se ono primenjuje u praksi i dan-danas se opisuje čuvenom krilaticom „jedno je teorija, drugo je praksa“.¹¹ Osnovna ideja ovog sociološko-pravnog istraživanja jeste upravo da se utvrdi u kojoj meri znanja i veštine koje se stiču tokom osnovnog univerzitetskog pravničkog obrazovanja, a potom i na profesionalnim obukama, osposobljavaju buduće sudije i tužioce za rad u tim profesijama.¹² U tom pogledu, ova studija predstavlja pokušaj jedne *delimične institucionalne samorefleksije* na datu temu. Ona je *delimična* utoliko što se fokusira na svršene diplomce Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu koji su se opredelili za rad u pravosuđu – sudstvu i tužilaštvu. Ipak, budući da je reč o najvećem i nesumnjivo najuglednijem pravnom fakultetu u zemlji, autori studije imaju pretenziju da ponude dovoljno reprezentativne uvide koji bi bili relevantni za srpsko univerzitetsko pravničko obrazovanje u celini. Najzad, studija je vid *institucionalne samorefleksije* zato što su je sproveli saradnici Centra za temeljna pravna znanja Instituta za pravne i društvene nauke Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, uz svesrdnu pomoć predstavnika sudijske i javnotužilačke struke sa područja grada Beograda. Kao i u bilo kom obliku samorefleksije koju preduzima „strukturisana institucija“, i ovde je reč o pokušaju da se uči na prošlim iskustvima/greškama, sa ciljem da se ponude pravci reforme pravničkog obrazovanja koji bi ga adaptirali na promenjeno društveno, političko i ekonomsko okruženje.

⁹ Nav. prema Zoran S. Mirković, ‘Pravne studije krajem XVIII i beogradska Velika škola 1808–1813. godine’ (2008) LVI *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 1: 145.

¹⁰ *Ibid.*, 146.

¹¹ Pošto potencijalno najveća sumnja za praktičnu beskorisnost stečenog znanja na osnovnim pravnim studijama pada na pravnofilozofsku poduku, u najnovijoj studiji na tu temu iznosi se teza da se upitno „teorijsko“ znanje pre generiše na pravnodogmatičkim nego na pravnofilozofskim predmetima. Vid. Miodrag Jovanović, ‘O značaju pravnofilozofskog mišljenja za bavljenje advokaturom’ (2025) XCVII *Glasnik advokatske komore Vojvodine* 1 (u štampi).

¹² Fokus je na sudijskim i tužilačkim pomoćnicima jer srpsko pravosuđe u neposrednom narednom periodu očekuje velika „smena generacija“.

2. Pravničko obrazovanje u Srbiji

Pravo je profesija koja pruža specijalizovane usluge koje se zasnivaju na znanjima koja nisu svima dostupna i odlikuju je autonomija u radu te monopol nad pravničkim uslugama i praksama.¹³ Autonomija i monopol su obično i zakonom propisani sa ciljem obavljanja te profesije u javnom interesu i razvijanja profesije i njenog integriteta iznutra.¹⁴ Teorija nije saglasna u tome da li postoji jedna ili više pravničkih profesija¹⁵, a među domaćim autorima je dominantan stav o pluralitetu pravničkih profesija.¹⁶

Sudijska profesija čini treću granu vlasti, koja je nezavisna od druge dve grane, izvršne i zakonodavne. Sudstvo primenjuje propise, utvrđuje da li se u njihovoj primeni dogodila povreda prava građana. Nezavisnost sudija je određena sledećim načelima: stalnost, nepremestivost, imunitet, međusobna nezavisnost sudija, nespojivost sudijske funkcije sa drugim službama, poslovima i postupcima, vrednovanje rada sudije, materijalna nezavisnost. Institucionalni položaj sudija uređen je Zakonom o sudijama.¹⁷ *Javno tužilaštvo* je jedinstven i samostalan državni organ koji goni učinioce krivičnih i drugih kažnjivih dela i vrši druge nadležnosti kojima se štiti javni interes određen zakonom. Institucionalni položaj javnih tužilaca određen je Zakonom o javnom tužilaštvu.¹⁸

Načini ulaska u sudijsku profesiju su različiti, pa se tako sudije u zemljama anglosaksonskog prava imenuju iz reda advokata, dok se u zemljama kontinentalnog prava regrutuju i zapošljavaju odmah nakon fakulteta, posle određene provere znanja, bez prethodnog profesionalnog iskustva.¹⁹ Uspešni kandidati se postavljaju na sam početak karijerne lestvice i celokupna profesionalna obuka se odvija u pravosuđu, a napredovanje se zasniva na zaslugama. Javni konkursi za napredovanja smatraju se najefikasnijom metodom održavanja profesionalnog

¹³ Mathieu Deflem, *Sociology of Law Visions of a Scholarly Tradition* (2008) New York: Cambridge University Press: 186–187.

¹⁴ *Ibid.*, 182.

¹⁵ Kitty Calavita, *Invitation to Law and Society: an introduction to the study of real law* (2010) Chicago: The University of Chicago Press: 27; Sharyn L. Roach Anleu, *Law and Social Change* (2000) London: SAGE Publications: 89–91.

¹⁶ Danilo Vuković, Valerija Grozdić, Samir Forić, 'Serbia and Bosnia and Herzegovina: Challenges of Democratic Consolidation and Liberalisation'. In R. L. Abel, O. Hammerslev, H. Sommerlad, U. Schultz (eds.), *Lawyers in 21st-Century Societies* (2020) Oxford: Hart Publishing; Marko Mrakovčić, Danilo Vuković, 'Internal crisis of justice? Attitudes of members of legal professions about justice in Croatia and Serbia' (2019) *Politička misao* 56/1: 80.

¹⁷ Zakon o sudijama, *Sl. glasnik RS* 10/2023.

¹⁸ Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS* 10/2023.

¹⁹ Raymond Wacks, *Law – A Very Short Introduction* (2015) Oxford: Oxford University Press: 107–118.

položaja i nezavisnosti sudstva. Na taj način se proveravaju i eventualno eliminišu politička pristrasnost i nepotizam, ali strah od nemogućnosti napredovanja u viša zvanja može umanjiti istinski duh nezavisnosti od izvršne vlasti u tim procesima. Takođe, u takvim sistemima postoji opasnost da, pošto je privatna praksa obično znatno unosnija od karijere u sudovima i tužilaštvima, nadareniji diplomirani pravnici budu obeshrabreni da se opredele za karijeru sudije ili tužioca.

U Srbiji je moguće studirati pravo o trošku državnog budžeta: u Beogradu²⁰, Nišu²¹, Novom Sadu²², Kragujevcu²³, Kosovskoj Mitrovici²⁴ i Novom Pazaru²⁵. Od privatnih pravnih fakulteta najviše studenata imaju Pravni fakultet Univerziteta Union²⁶ i Pravni fakultet Univerziteta Megatrend²⁷. Osnovne studije na Pravnom fakultetu Univerziteta u Beogradu traju četiri godine (osam semestara), a njihov uspešan završetak donosi diplomu visoke školske spreme i zvanje diplomirani pravnik. Nastava na prvoj godini obuhvata opšteobrazovne predmete, obavezne za sve studente, kojima se formira opšti pravnički profil, dok se na drugoj, trećoj i četvrtoj godini, osim opšteobrazovnih obaveznih predmeta, nudi izbor između četiri nastavne grupe (smera) i većeg broja izbornih predmeta. Svaki student osnovnih studija ima obavezu da položi 31 predmet i strani jezik po izboru. Studije su teorijski orijentisane, sa vrlo malo prakse i praktičnih predmeta. Osim teorijskih predmeta, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu nudi i određeni broj predmeta sa praktičnim sadržajem, ali oni nisu obaveznog karaktera. To su stručne prakse, pravne klinike, studija slučaja i simulacija suđenja (*moot court*) te nomotehnika i pisanje pravnih akata. Svi ti predmeti su na poslednjoj, četvrtoj godini studija, u sedmom ili osmom semestru. Mladi pravnici, kada se angažuju u pravosudnim organima, nisu sistematski pripremljeni za praktične pravničke poslove (pisanje pravnih akata, pravničko rasuđivanje, tumačenje pravnih akata, korišćenje i pretraživanje sudske prakse itd.).

Istraživanje rađeno sa studentima završne, četvrte godine Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu pokazuje da su slabo zainteresovani za poslove u pravosuđu: 58% ispitanika planira da se bavi advokaturom nakon diplomiranja. Poslovi u pravosuđu su manje atraktivni: 10,2% studenata želi da se zaposli u

²⁰ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu <http://www.ius.bg.ac.rs/>

²¹ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu <http://www.prafak.ni.ac.rs/>

²² Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu <http://www.pf.uns.ac.rs/>

²³ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu <http://www.jura.kg.ac.rs/>

²⁴ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Prištini <https://pra.pr.ac.rs/>

²⁵ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Državnog univerziteta u Novom Pazaru <https://www.dunp.np.ac.rs/pravo-oas/>

²⁶ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu <http://pravni.fakultet.rs/>

²⁷ Zvanični sajt Pravnog fakulteta Megatrend univerziteta <http://megatrend.edu.rs/sr/pravni-fakultet/>

sudstvu, a 8,4% u tužilaštvu. Za poslove u pravosuđu optiraju studenti nižih prosečnih ocena, dok oni najbolji, sa prosečnom ocenom između 9 i 10, biraju najčešće advokaturu.²⁸ Najvažniji motivi kojima se ispitanici rukovode u izboru profesije su mogućnost napredovanja, autonomija u radu i visina primanja. Prema njihovom mišljenju, radno okruženje koje najbolje odgovara tim zahtevima je advokatura, a ne sudstvo i tužilaštvo. Istraživanje je pokazalo da studenti sudijsku profesiju doživljavaju kao neperspektivnu, na meti stalnih pritisaka i kao slabo plaćenu.²⁹

3. Položaj sudijskih i tužilačkih pripravnika

Sudijska profesija se tradicionalno smatra jednom od najuglednijih pravničkih profesija u svakom društvu. Međutim, danas u Srbiji pred budućim sudijama stoje brojni izazovi. Preovlađuje mišljenje da je položaj sudija pogoršan važećim Ustavom iz 2006. godine,³⁰ što je delimično otklonjeno ustavnim amandmanima iz 2022. godine. Osim slabijeg institucionalnog položaja, sudije doživljavaju i direktne i indirektno pritiske, najčešće od izvršne vlasti.³¹ O odnosu države prema sudijama govori i činjenica da, prema navodima Društva sudija Srbije, udruživanje sudija nije podržano i da država u najboljem slučaju ignoriše, a u najgorem slučaju otvoreno opstruiše rad udruženja.³² Polovina sudija u Srbiji smatra da sudstvo nije dovoljno jako da pozove na odgovornost izvršnu vlast i da njegova pozicija nije dovoljno sigurna da obezbedi nezavisnost pravosuđa.³³ Ustavom Republike Srbije nisu propisane ni posebne garancije koje se odnose na materijalnu nezavisnost i visinu zarada sudija. Čak 87% sudija u Srbiji smatra da nije adekvatno plaćeno za posao koji obavlja, a samo 8% da je njihova plata zadovoljavajuća. Stav da sudijska plata ostvaruje „garanciju nezavisnosti“ zastupa samo 11% sudija, dok više od trećine smatra da je ta funkcija ispunjena makar polovično.³⁴ Još jedna važna odlika

²⁸ Mila Đorđević, 'Između sudstva i advokature: profesionalne preferencije studenata prava u Srbiji' (2022) *Sociološki pregled*: 680–708

²⁹ *Ibid.*, 686-690.

³⁰ Goran Ilić, 'Observations on the organization of the judicial function' (2017) *Glasnik Advokatske komore Vojvodine* 89/3–4: 205.

³¹ Valerija Dabetić, 'Challenges of the legal profession in neoliberalism – the case of Serbia' (2018) *Harmonisation of Serbia's Business Law with the European Union Law*: 31–49.

³² Valerija Dabetić, 'The attitude of the state towards the professional association of judges – the case of the Association of Judges of Serbia' (2016) *Pravo i privreda* 10–12/2016: 109–110.

³³ Zoran Gavrilović, Marko Milanović, *Istraživanje profesionalnog integriteta javnih tužilaca i sudija* (2014) Niš: Centar za ljudska prava: 86–87.

³⁴ Društvo sudija Srbije, *Strengthening the independence and integrity of judges in Serbia* (2017) Beograd: Udruženje sudija Srbije: 41–42. https://www.sudije.rs/files/Drutvo_sudija_Srbije_-_Jaanje_nezavisnosti_i_integriteta_sudija.pdf

srpskog pravosuđa je njegova feminizacija: istraživanja pokazuju da su u Srbiji 71% sudija žene.³⁵

Da bi diplomirani pravnik postao sudija ili tužilac, mora dve godine da bude pripravnik (najčešće u sudu ili tužilaštvu), da položi pravosudni ispit i da nakon toga radi kao sudijski ili tužilački pomoćnik. Posebni zakoni kojima se bliže određuje pravni položaj pripravnika u sudu i tužilaštvu jesu Zakon o uređenju sudova i Zakon o javnom tužilaštvu.

Sudijski pripravnik je naziv za diplomiranog pravnika koji obavlja dve godine pripravničkog staža u sudu. Nakon završetka pripravničkog staža, sudijski pripravnik je dužan da položi pravosudni ispit kako bi nastavio svoj posao u sudu ili drugoj pravosudnoj profesiji. *Sudijski volonter* je naziv za diplomiranog pravnika koji može biti primljen na obuku u sud, bez zasnivanja radnog odnosa, radi sticanja iskustva i uslova za polaganje pravosudnog ispita. *Sudijski pomoćnik* je diplomirani pravnik koji je položio pravosudni ispit i nakon položenog ispita određeni broj godina radi u sudu. Sudijski pomoćnik je zajednički naziv za sudijskog saradnika, višeg sudijskog saradnika i sudskog savetnika. Njihov posao se sastoji u pružanju pomoći sudiji, izradi nacrtu sudskih odluka, proučavanju pravnih pitanja, sudske prakse i pravne literature, izradi nacrtu pravnih shvatanja i vršenju drugih poslova.

Javnotužilački pripravnik je naziv za diplomiranog pravnika koji obavlja dve godine pripravničkog staža u osnovnom ili višem javnom tužilaštvu. *Javnotužilački volonter* je naziv za diplomiranog pravnika koji može biti primljen na obuku u javno tužilaštvo, bez zasnivanja radnog odnosa, radi sticanja iskustva i uslova za polaganje pravosudnog ispita. *Javnotužilački pomoćnik* stiče zvanje: javnotužilački saradnik, viši javnotužilački saradnik, savetnik ili viši savetnik. Javnotužilački pomoćnik pomaže glavnom javnom tužiocu i javnom tužiocu, izrađuje nacрте akata, prima na zapisnik prijave, podneske i izjave građana i samostalno ili pod nadzorom vrši poslove predviđene zakonom i drugim propisima.

Pravni osnovi radnog angažovanja pripravnika u pravosudnom sistemu Republike Srbije su raznoliki. Pravilnikom o postupku prijema tužilačkih pripravnika³⁶ i Pravilnikom o postupku prijema sudijskih pripravnika³⁷ regulisan je njihov prijem na osnovu raspisanog javnog konkursa, kako bi se popunila upražnjena mesta u sudovima i tužilaštvima. Javni konkurs za prijem sudijskih pripravnika i tužilačkih pripravnika oglašava ministarstvo nadležno za poslove pravosuđa, a kandidati se rangiraju na osnovu ukupne ocene koja predstavlja rezultat sa prijemnog ispita i ostvaren uspeh na osnovnim akademskim studijama.

³⁵ Vuković, Grozdić, Forić, 2020, 19.

³⁶ <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-postupku-prijema-tuzilackih-pripravnika.html>

³⁷ <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-postupku-prijema-sudijskih-pripravnika.html>

Iako bi taj način prijema trebalo da bude osnovni i najčešći, konkursi su retki i raspisuju se za mali broj ljudi.³⁸ Prema podacima Ministarstva pravde za 2024. godinu, u svim sudovima i tužilaštvima u Srbiji bila su angažovana ukupno 92 sudijska pripravnika i 31 tužilački pripravnik.³⁹ Poređenja radi, iste godine je u Srbiji radilo 1.737 sudija.⁴⁰ O disproportiji u broju sudijskih pripravnika i sudija govori i podatak da je u Prvom osnovnom sudu u Beogradu, koji je najveći sud u Srbiji i u kojem sudi preko 100 sudija, angažovano samo devet sudijskih pripravnika. Slična je situacija u ostalim sudovima u zemlji.

Tabela 1. Broj sudija i sudijskih pripravnika⁴¹

Sud	Broj sudija	Broj sudijskih pripravnika
Prvi osnovni sud u Beogradu	115	9
Drugi osnovni sud u Beogradu	47	4
Treći osnovni sud u Beogradu	60	8
Viši sud u Beogradu	93	3

Između raspisivanja dva konkursa za prijem u sudove i tužilaštva, svi diplomirani pravnici koji se odluče da pripravnički staž obavljaju u sudu ili tužilaštvu u Srbiji to mogu da učine u statusu volontera. U Zakonu o uređenju sudova volonteri su definisani kao diplomirani pravnici koji su primljeni na obuku u sud radi sticanja radnog iskustva i uslova za polaganje pravosudnog ispita bez zasnivanja radnog odnosa.⁴² Ministarstvo pravde ne poseduje podatke o tačnom broju sudijskih i tužilačkih pripravnika volontera niti je zakonom regulisan način njihovog prijema. Njihov status je u pogledu obaveza izjednačen sa drugim pripravnicima, uprkos tome što ne primaju naknadu za svoj rad niti imaju obezbeđeno zdravstveno i penziono osiguranje. U praksi se dešava da lica ostaju u

³⁸ Poslednji konkurs za javnotužilačke i sudijske pripravnike bio je raspisan 2024. godine, a pre toga 2022. Svi pripravnici koji su u međuvremenu počeli da rade u sudu primljeni su u statusu volontera.

³⁹ Podaci dobijani na osnovu Zahteva za informacije od javnog značaja od Ministarstva pravde, dopis br. 120-32-700-174/2024 od 23. jula 2024.

⁴⁰ Godišnji izveštaj o radu sudova, Vrhovni sud. <https://www.vrh.sud.rs/sr-lat/godisnji-izveštaj-o-radu-sudova>.

⁴¹ Broj sudijskih pripravnika je dobijen na osnovu pomenutog Zahteva za pristup informacijama od javnog značaja za 2024. godinu, a broj sudija na osnovu godišnjeg izveštaja o radu Vrhovnog suda za 2023. godinu.

⁴² Član 69 Zakona o uređenju sudova.

statusu volontera i nakon položenog pravosudnog ispita, radeći poslove sudijskih pomoćnika.⁴³

Primanja sudijskih pomoćnika (kada postoje) kreću se u širokom rasponu, zavisno od zvanja i platnog razreda u koji su raspoređeni, ali većina ipak smatra da ona nisu u skladu sa obimom i važnošću posla koji obavljaju.⁴⁴ Treba istaći da zarade sudijskih pomoćnika nisu definisane u odnosu na procenat plate sudije suda u kojem pomoćnici rade te da povećanje zarade nije predvidljivo i ne motiviše ih da zadrže postojeći status i ostanu u pravosuđu. Ipak, u najnezavidnijem položaju su sudijski pomoćnici – volonteri, koji ne samo da nisu plaćeni, već im se ni vreme provedeno u statusu volontera ne uračunava u radni staž.⁴⁵

4. Istraživačka pitanja

Cilj ovog istraživanja eksplorativnog karaktera je da prepozna različite izazove, ali i potencijale za unapređenje postojeće prakse profesionalnog osposobljavanja mladih pravnika za rad u pravosuđu u okviru obaveznog pripravničkog staža. Zbog toga ćemo pokušati da mapiramo stavove i percepcije sudija, tužilaca, sudijskih i tužilačkih pripravnika, volontera i pomoćnika o:

- osposobljenosti pripravnika i volontera za praktičnu primenu znanja koja su stekli pre nego što su počeli da obavljaju pripravnički staž – da volontiraju;
- osposobljenosti pripravnika i volontera da primene praktična znanja koja su stekli tokom pripravničkog staža – volontiranja;
- načinima na koje nadomešćuju eventualne nedostatke praktičnih znanja;
- razvijenosti svesti o dostojnosti kao skupu zakonom propisanih osobina neophodnih za obavljanje sudijsko-tužilačkog posla.

Pokušaćemo da odgovorimo na sledeća istraživačka pitanja:

⁴³ Vanja Bajović, Ana Knežević Bojović, Jelena Kostić, *Analysis of the position of judicial assistants in the Republic of Serbia with recommendations for its improvement* (2019) Beograd: Beogradska konferencija pravnika: 19–31. <https://bekop.rs/wp-content/uploads/2019/06/BEKOP-Analiza-polozaja-sudijskih-pomocnika-u-Republici-Srbiji-sa-preporukama-za-njegovo-unapredjenje.pdf>; USAID, *Analysis of the position of judicial assistants in the judicial system of the Republic of Serbia* (2018) USAID Rule of Law project: 31. <http://www.ustp.rs/img/analiza-polozaja-sudijskih-pomocnika-NACRT-FINAL-Jun-2018.pdf>.

⁴⁴ Bajović, Knežević Bojović, Kostić, 2019; USAID, *Catalog and analysis of the work of judicial assistants in the judicial system of the Republic of Serbia* (2019) Beograd: USAID Rule of Law project: 5. https://usudprek.org.rs/pub/download/katalog_i_analiza_poslova.pdf

⁴⁵ *Ibid.*

- Da li sudijski i tužilački pripravnici i volonteri sebe smatraju osposobljenim za izvršavanje svojih radnih zadataka i da li smatraju da poseduju praktične veštine koje im omogućavaju da efikasno primenjuju specifična pravnička znanja u rešavanju sudskih i tužilačkih predmeta? Da li sudije, tužioci i sudijski i tužilački pomoćnici smatraju da su pripravnici i volonteri po angažovanju u pravosudnim institucijama osposobljeni za izvršavanje svojih radnih zadataka?
- Da li sudijski i tužilački pripravnici i volonteri smatraju da je pravničko obrazovanje koncipirano tako da omogućava sticanje praktičnih znanja i veština i koje oblike nastave smatraju naročito korisnim? Da li sudije, tužioci i sudijski i tužilački pomoćnici smatraju, iz svog iskustva u radu sa pripravnicima i volonterima, da je pravničko obrazovanje osmišljeno tako da pripravnicima i volonterima omogućava sticanje praktičnih znanja i veština?
- Da li se tokom pripravničkog staža – volontiranja stiču praktična znanja i veštine i da li su sudijski i tužilački pripravnici i volonteri zadovoljni postojećim načinom na koji se odvija pripravnička praksa? Kako sudije i tužioci percipiraju svoju mentorsku ulogu i kako nadomešćuju nedostatke u pravničkom obrazovanju? Koje praktične veštine bi, prema njihovom mišljenju, pripravnici i volonteri morali da steknu pre obavljanja pripravničkog staža kako bi mogli da ispune osnovne zahteve pripravničkog staža – volontiranja?
- Da li sudijski i tužilački pripravnici i volonteri smatraju da su tokom pravničkog obrazovanja razvijali osobine dostojnosti (moralne osobine) koje sudija i tužilac treba da poseduju i ponašanje u skladu sa tim osobinama (poštenje, savesnost, pravičnost, dostojanstvenost, istrajnost i uzornost)? Ako je odgovor pozitivan, u okviru kojih predmeta ili kurseva su se te osobine razvijale? Na koji način bi se te osobine mogle razvijati tokom pravničkog obrazovanja (kojim metodama, na kojim primerima i sl.)?

5. Dizajn istraživanja – metod i uzorak

Istraživanje je sprovedeno primenom kvalitativne metodologije, pri čemu je uzorak podeljen na tri grupe ispitanika: 1. sudijske i tužilačke pripravnike i volontere, 2. sudijske i tužilačke pomoćnike i 3. sudije i tužioce. Terenski rad je realizovan u septembru i oktobru 2024. godine, a sastojao se od:

- 1) četiri fokusirane grupne diskusije sa sudijskim pripravnicima i volonterima iz osnovnih, viših, privrednih i prekršajnih sudova;

- 2) dva dubinska intervjua sa tužilačkim pripravnicima i volonterima iz osnovnih javnih tužilaštava;
- 3) osam dubinskih intervjua sa sudijama iz osnovnih i viših sudova i tužilaštava i
- 4) dva dubinska intervjua sa sudijskim pomoćnicima koji su položili pravosudni ispit.

Radi zaštite identiteta ispitanika, i iz ovog poglavlja i iz dalje analize izostavljena je detaljna eksplikacija procedure definisanja uzorka u vidu navođenja konkretnih institucija iz kojih su regrutovani ispitanici.

6. Analiza i diskusija

6.1. Analiza fokusiranih grupnih diskusija sa sudijskim i tužilačkim pripravnicima

6.1.1. Praktična znanja i vještine pre početka obavljanja pripravničkog staža

Nedvosmislen utisak svih sudijskih i tužilačkih pripravnika je bio da se na osnovnim studijama stiže mnogo više teorijskog nego praktičnog znanja i da je sticanje praktičnih vještina rezervisano mahom za poslednju godinu studija. Ispitanici su navodili da je, zbog fokusa na teorijske predmete, sticanje praktičnih vještina bilo potpuno skrajnuto i zanemareno i da tim predmetima studenti mahom nisu pridavali veliki značaj. Slikovito su teorijsku orijetanciju pravničkih studija opisivali primerima da su sudijske presude, ugovore i tužbe prvi put viđali na završnim godinama studija, a mnogi čak ni tada.

Nakon završene četiri godine Pravnog fakulteta, znanje koje sam imala kada sam došla u sud iz praktičnog dela je minimalno, skoro da ga nije ni bilo. Uprkos tome što nas na praksi uveravaju da je normalno da ništa ne znamo, smatram da nije normalno da ništa ne znamo kada smo četiri godine to studirali (sudijski pripravnik).

Na fakultetu smo stekli dovoljno teorijskih znanja. Međutim, što se tiče prakse, ja lično nisam ništa naučila... Bitali smo da li ćemo ići kod advokata ili u sud, dobili smo neke potpise kao potvrdu da smo praksu obavili, i to se na tome završilo. Mi za dve nedelje prakse nismo ništa naučili (sudijski pripravnik).

Iskreno ne mogu da se setim da li sam uopšte za sve četiri godine studija videla presudu... bilo tokom predavanja ili na vežbama (sudijski pripravnik).

U diskusiji na temu obrade materije na predavanjima i vežbama tokom studija ispitanici su ukazivali na to da su teorijska znanja počeli suštinski da razumeju tek kada su počeli da ga primenjuju u praksi i da im način obrade gradiva tokom studija nije bio prijemčiv ni mnogo koristan. Pripravnici su govorili o učenju bez razumevanja koje je bilo orijentisano mahom na polaganje ispita i prelaženje na više nivoe studija.

Kad sam učila, meni je sve to bilo previše apstraktno, nisam imala pojma kako te stvari zapravo izgledaju i kako funkcionišu, sve dok nisam došla u sud i shvatila da sam gotovo sve te stvari već učila (sudijski pripravnik).

Ja sam mnogo učila napamet, ali baš puno... Pogotovo procesne predmete, to dobije smisao tek kad krenete da radite u sudu (sudijski pripravnik).

Kada sam pisala neku presudu tokom pripravničkog, tražila sam u udžbeniku nešto o obrazloženju. Čitanje udžbenika je tada bilo potpuno drugačije u odnosu na vreme kada sam spremala ispit. Taj prvi put mi je bilo dosta teže i apstraktno. Kada sam prošla kroz praksu pisanja presude, videla sam koliko u stvari uopšte nije teško ni komplikovano. Kad se vidi konkretan primer, mnogo se lakše i pamti i razume (sudijski pripravnik).

Kao jedan od uzroka učenja bez razumevanja ispitanici su navodili način ispitivanja na usmenim proverama znanja, koje im se, iz vizure znanja koje im je neophodno za obavljanje pripravničkog staža, nije pokazalo kao mnogo korisno.

Od nas se zahtevaju neka silna nabranjanja, a ona su po meni suluda. Ja se sećam konkretno nabranjanja šta sadrži optužnica i to je bilo u udžbeniku na dve strane. Ti u tom momentu to učiš napamet, nikada nisi video kako izgleda optužnica... Kasnije kada to isto spremaš za pravosudni, mnogo ti je lakše jer si video kako to zapravo izgleda (sudijski pripravnik).

Zašto bi uopšte trebalo da znamo članove napamet na ispitu? To je toliko besmisleno. Ne postoji sudija na ovom svetu koji zna sve članove zakona. Poenta je da nas nauče da tumačimo neki član... Svako ima zakon pored sebe kada sudi (sudijski pripravnik).

Evo, ja sam trenutno na masteru i slušala sam ispit studenata osnovnih studija. Ja sam tom prilikom videla sebe u njima, oni ne znaju šta je

parnični postupak, šta je vanparnični postupak. Oni uče to napamet i ja sam u njima videla sebe (sudijski pripravnik).

Ispitanici su gotovo jednoglasno odgovarali da na fakultetu nisu stekli dovoljno znanja o tumačenju prava, pravnom rasuđivanju, pretraživanju sudske prakse i istraživanju izvora van udžbenika.

Mnogo je to gradiva da bismo imali vremena za dodatno istraživanje (sudijski pripravnik).

Treba da naučimo da tumačimo neku normu, kako se ona primenjuje. Učimo dvesta strana i nikada ih u praksi ne primenimo. A neke osnovne praktične stvari ni ne vidimo (sudijski pripravnik).

U diskusijama o tome koji delovi gradiva im posebno nisu bili prijemčivi ni bliski, a kasnije se u praksi pokazalo da su vrlo značajni, pripravnici su navodili uvodne lekcije o načelima i principima različitih grana prava.

Svaki predmet je imao neka svoja načela, metode, i studentima to jednostavno nije bilo dovoljno zanimljivo na način na koji su oni bili obrazloženi. Nismo razumeli njihovu suštinu, njihovu bitnost prilikom primene u praksi. Ja sam imao priliku da vidim koja je suština tih načela tek tokom pripravničkog staža, koliko su ona bitna za donošenje sudijskih odluka, za njihovo obrazlaganje, za generalno potkrepljivanje nekog pravnog rezonovanja. Evo imam primer – načelo jednakosti davanja iz obligacija. To zvuči jako apstraktno, a zaista ima veliku primenu u mnogim privrednopravnim ugovorima (sudijski pripravnik).

Šta meni znači načelo dispozicije iz Zakona o parničnom postupku? Ovako kad čujem ništa. Znam otprilike šta sama reč znači. Ali, ako mi se objasni da mogućnost povlačenja tužbe proizilazi iz tog načela, pa mi se kaže da iz dispozicija proizilazi i poravnanje, pa odricanje i priznanje i tako dalje... E to će zapravo da približi to načelo. Suština je u tom razrađivanju i pokazivanju gde se sve to pojavljuje, a ne prosto „eto imate načelo u zakonu“ (sudijski pripravnik).

Ispitanici sa privatnih fakulteta su davali u određenoj meri drugačije odgovore i navodili da su tokom osnovnih studija obavljali dosta prakse i stekli zadovoljavajući broj praktičnih znanja i veština.

Meni je generalno praksa mnogo pomogla. Ja sam išao na Union i taj fakultet je organizovao dosta praksi. Išao sam i u tužilaštvo, išao sam i u sud, prekršajni tačnije, išao sam i kod izvršitelja. Slažem se sa kolegincima da imamo minimalno znanje kada završimo fakultet (sudijski pripravnik).

Studenti su od predmeta na kojima su stekli praktična znanja koja su im se tokom obavljanja prakse u sudovima i tužilaštvima pokazala korisnim navodili pravne klinike, nomotehniku i pisanje pravnih akata, simulaciju suđenja i predmet praksa. Ipak, i kada su te predmete isticali kao pozitivne i korisne, ispitanici su ukazivali na to da prilikom spremanja i polaganja tih predmeta nisu mogli da uvide njihovu važnost i iskoriste ih maksimalno.

Meni je najkorisnija bila nomotehnika i mislim da taj ispit treba da bude na nivou opšteobaveznog predmeta za sve, jer sam na tom predmetu prvi put videla kako izgleda neka odluka i to je znanje koje koristim svakodnevno u praksi (sudijski pripravnik).

Pravna klinika za upravno pravo mi je dosta proširila vidike što se tiče materije upravnog prava, upravnog procesa, upravnih sporova, kako oni funkcionišu u praksi, jer je to dosta apstraktno bilo za nas... (sudijski pripravnik).

Mnogo mi je pomogao predmet simulacija suđenja, jer su u okviru tog predmeta gostovali različiti praktičari, uglavnom advokati. Nažalost, tim časovima je prisustvovalo troje, četvoro ljudi. I oni su na tim časovima govorili o slučajevima iz prakse, ali su nam davali i da rešavamo određene probleme i pitanja (sudijski pripravnik).

Mislim da je opšti utisak svih studenata na fakultetu – da im fali to: primeri, praksa... (sudijski pripravnik).

Ispitanici su posebno ukazali na mane trenutnog načina organizovanja prakse koju su obavljali na poslednjoj godini studija. Za mnoge studente to je bio ispit na koji nisu obraćali mnogo pažnje, a ukazivali su i na problem nepostojanja plana rada u instituciji gde su obavljali praksu.

Imate utisak da smetate, konstantno ste tu, a ničemu ne služite i ne možete da pomognete. Imate utisak da sudiji samo oduzimate vreme i onda je najbolje samo slušati suđenje, da njima ne smetamo, ali smo ipak tu (sudijski pripravnik).

Evo, ja se sećam da je zamenik javnog tužioca sedeo sa svojim saradnikom i da ga je saradnik pitao da li će mi nešto dati da radim, a on je odgovorio da ja nemam ni završen pravni fakultet da bih mogao da dobijem bilo šta da radim. Onda sam ja u suštini samo sedela i slušala suđenja (sudijski pripravnik).

Mislim da sve te odluke i prakse samo treba da budu vođene od nekoga, ne da budeš prepušten sam sebi (sudijski pripravnik).

Ovi nalazi su u skladu se generalnim utiskom ispitanika o skrajnutosti praktičnih predmeta koja proizilazi pre svega iz broja ESP bodova koji ti predmeti nose.

Mislim da je problem sa nomotehnikom i sličnim predmetima taj što ljudi to nisu shvatali ozbiljno i nisu shvatali kao ostale predmete koji su mnogo teži u smislu učenja, već kao nešto sporedno, što nosi malo poena, niko se ne posveti tome, a u suštini je to dobra stvar (sudijski pripravnik).

Manji broj studenata je praktična znanja stekao u vannastavnim aktivnostima koje su se, prema njihovom mišljenju, pokazale kao vrlo korisne, ali su se dogodile na njihovu ličnu inicijativu i često su bile praćene problemima njihovog usklađivanja sa redovnim fakultetskim obavezama.

Što se tiče praktičnih znanja na fakultetu, ona počivaju isključivo na ličnoj inicijativi... Dakle, nekakve mogućnosti postoje, ali nisu sistemski organizovane tako da budu dostupne svima i tako da budu u potpunosti funkcionalne (sudijski pripravnik).

Ja sam imao neke prilike da steknem praktična iskustva kroz vannastavne aktivnosti, simulacije suđenja krivičnog i građanskog postupka. Učestvovao sam u jednom internacionalnom pravnom takmičenju i to mi je dalo možda najbolji uvid u ono što sad radim, čime se sad bavim (sudijski pripravnik).

Ja sam u velikoj meri zadovoljna kako sam se sa tim teorijskim znanjem snašla u sudu. Ali, da mi je trebalo vreme da prosto, da se kolokvijalno izrazim, uđem u posao, jeste. Ali, dosta sam bila zadovoljna koliko prepoznajem i koliko se one stvari na kojima jesu profesori zaista insistirali pojavljuju u samim predmetima i koliko je na tome akcenat (sudijski pripravnik).

Ispitanici su za unapređenje fakultetskog pravničkog obrazovanja predlagali smanjivanje teorijskog gradiva i stavljanje naglaska na praktična znanja i veštine. Takođe, navodili su da je potrebna veća institucionalna saradnja između fakulteta i mesta gde se staž može obavljati, ali i bolje informisanje putem fakultetskih službi o potencijalnim praksama i prilikama za sticanje dodatnih znanja.

Mislim da bi prakse trebalo da budu od većeg značaja, da ih imamo od druge godine da bismo otprilike do kraja studija već videli gde bismo mogli sebe da vidimo u budućnosti, a ne da se zapitamo kada diplomiramo šta sad i gde sebe vidim i tek tad krenemo da istražujemo šta nas zapravo zanima (sudijski pripravnik).

Mislim da u svakom ispitu postoji jedan deo gradiva koji treba izbaciti... kada bi se svi predmeti malo više fokusirali na ono što je bitno, onda bi studenti zapravo imali više i energije i volje da se bave nekim vannastavnim aktivnostima. Mislim da bi to dosta unapredilo njihovo znanje (sudijski pripravnik).

Možda organizovati da cela jedna nedelja bude bez nastave... Da se u tom smislu rastereti program, te da fakultet napravi godišnji raspored i da on bude takav da se u njemu nalazi makar jedna nedelja oslobođena od kolokvijuma i od nastave. Da to bude sa jasnim planom, a ne samo jurnjava (sudijski pripravnik).

6.1.2. Praktična znanja i veštine tokom obavljanja pripravnčkog staža

Na pitanje koja praktična znanja i veštine niste stekli pre obavljanja pripravnčkog staža a koja su vam se za vreme pripravnčkog staža – volontiranja pokazala kao neophodna, ispitanici su davali jedinstvene odgovore da se na njihovom prvom radnom mestu praktična znanja nisu ni očekivala. Navodili su kako su njihovi principalni (sudije i tužioci) bili svesni teorijske orijentacije pravnih fakulteta, pa su stoga sa pripravnicima tako i postupali. Ispitanici su mahom imali pozitivna iskustva u obavljanju pripravnčkog staža, a negativna iskustva su prikazali kao izuzetke i retkost.

Od toga kakav ti sudija zapadne u velikoj meri zavisi kako će ti praksa izgledati. Neke sudije su toliko divne da čitavu oblast prava zavolimo zbog njih (sudijski pripravnik).

Presude mi naravno sudija daje, sve što smatra da mogu da uradim mi daje, maksimalno se trudi da naučim što više stvari i zaista sam imala sreće da mi ne daje neke šablonske zadatke već se trudi da mi daje stvari kroz koje ja mogu da naučim i nešto što će i njemu olakšati posao. On uvek prodiskutuje sa mnom o pravnim institutima i koje bih ja primenila, dozvoljava mi da kažem svoje mišljenje i ni u kom slučaju me ne sputava (sudijski pripravnik).

Do sada mi se nikada nije desilo da sam imala problem, da mi je bila potrebna pomoć ili da imam neku dilemu kad je u pitanju neki predmet ili bilo koji aspekt onoga što radim a da neko od sudija nije želeo da mi pomogne (sudijski pripravnik).

Sudijski i tužilački pripravnici svoj pripravnčki staž nisu smatrali suviše zahtevnim. U diskusiji o tome koje osobine čine dobrog pripravnika isticali su da je dovoljna dobra volja da bi se novodobijeni zadaci savladali bez velikih problema.

(Sudije) su toliko zahvalne kada vide da mi uopšte imamo želju da naučimo da radimo, da pomognemo, da budemo vredni, da radimo i neke poslove koje rade, na primer, i zapisničari... prosto nemaju skoro nikakva očekivanja od nas (sudijski pripravnik).

Suštinski onoliko očekuju koliko ti želiš, niko te ne tera, hoćeš da radiš, dobićeš da radiš, hoćeš da učiš da radiš teže stvari, dobićeš teže i učićeš i to teže (sudijski pripravnik).

Posao sudijskih i tužilačkih pripravnika je raznolik i u velikoj meri zavisi od ličnih zalaganja sudijskih i tužilačkih pripravnika. Ne postoji formalan način ocene njihovog rada i ispitanici su navodili da su povratne informacije o svom radu dobijali u razgovorima sa svojim principalima.

Radim ono što moj principal odluči da ću da radim tog dana, ali se u mom tužilaštvu prolaze sve faze postupka (tužilački pripravnik)

Prvih šest meseci smo radili osnovne stvari – zahtev za deportovanje, obaveštenja, nalog o sprovođenju istrage, naredba za veštačenje, pretres, zahtev za pretresanje mobilnih uređaja itd. Posle šest meseci tvoj principal stekne poverenje u tebe, onda krećeš da radiš stvari koje radi i saradnik. Ja sam često radila i optužne predloge i optužnice i žalbe, tipa zbog bitne povrede odredaba krivičnog postupka, nepotpunog ili pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja. Sve (tužilački pripravnik).

Svaki put kada se završi suđenje koje je bilo zanimljivo ja bih koristila priliku da komentarišem sa sudijom o tome šta mislim. Ja šta mislim nije bitno, zanima me šta ona misli. Ja kažem ovaj laže, ona kaže pa nisam sigurna da laže i onda mi objasni njeno rasuđivanje, koje sutra meni pomaže da ja sudim drugačije i da malo odvajam stvari (sudijski pripravnik).

U pojedinim sudovima postoji obaveza popunjavanja mesečnog izveštaja o radu tokom pripravničke prakse, ali su ispitanici pokazali sumnju u važnost tih izveštaja.

Svako ima svog sudiju i svaki sudija prati svog pripravnika, ali mi imamo još jednog sudiju kome se obraćamo kada imamo neke probleme. On je zadužen za sve nas, pripravnike i saradnike (sudijski pripravnik).

Sudijski pripravnik: Pišemo izveštaje o onome šta smo radili. Postoji razlika kada pišete izveštaje u parnici i u krivici.

Intervjuer: Koliko često pišete te izveštaje?

Svi: *Svakog meseca. Damo sudiji da potpiše i dajemo upravi, ali ne znamo šta se sa tim dešava i gde se čuva, verovatno u našoj evidenciji.*

Intervjuer: *Da li postoji neki sistem sankcionisanja i nagrađivanja?*

Svi: *Za sada to nismo primetili.*

U duhu pozitivnih iskustava koje ispitanici nose sa svoje pripravnicičke prakse, na pitanje da li su se susretali sa problemima prilikom obavljanja pripravnicičkog staža i kako su ih rešavali, pripravnici i volonteri su negativna iskustva mahom pripisivali pojedinačnim principalima koji nisu bili zainteresovani da se posvete radu sa svojim pripravnicičima i njihovoj obuci.

Znam za jedno negativno iskustvo, ali ne zbog ophođenja sudije prema pripravniku, već zbog nedodeljivanja posla. Kada bi mu ta sudija i dala nešto da odradi, to je sve bilo sitno, nije bila neka ozbiljnija meritorna odluka. Uvek je morao da pita: „Sudija, je l' imate nešto za mene?“ Taj pripravnik je tokom svog staža, za godinu i nešto dana, vrlo malo stvari odradio (sudijski pripravnik).

Takođe, ispitanici su navodili da se ponekad, usled preopterećenosti sudija i javnih tužilaca, njihovi principalni nedovoljno posvećuju njima i njihovoj obuci, ali se taj problem najčešće javljao u prekršajnim sudovima i u građanskim odeljenjima.

Sudije često imaju ogromno znanje, ali imaju i ograničeno vreme. Nismo mi jedini koji su tu, saradnici im dolaze i još mnogi drugi. Naročito na početku staža, kad nisi još sposoban da sažmeš ono što hoćeš da kažeš, da pitaš, da objasniš, dešavalo se da ti sudije kažu: „Aha, to je tako“, a da pri tome on nije saslušao možda do kraja ono što si hteo da kažeš... Onda sa drugim pripravnikom ili saradnikom razgovaraš i dođete do nekog drugačijeg rešenja tog pravnog problema (sudijski pripravnik).

Često nije ni bilo vremena da sudija pregleda naše presude. Došli smo do trenutka kada više nije bilo potrebe za nekim nadzorom (sudijski pripravnik).

Ispitanici primećuju da su sudije u pojedinim odeljenjima preopterećene prilivom novih predmeta i da često u istom sudu postoji nesrazmerna raspodela posla među njima. Takva nejednakost se prelijeva i na njihov obim posla te su ispitanici navodili da je to uticalo i na njihov odnos sa principalima.

Velika je razlika između parničnih i krivičnih odeljenja. Krivično odeljenje ima, po sudiji, mnogo manji broj predmeta, sudije su mnogo slobodnije da ukažu na neke greške i da pričaju sa nama. Dok sudije u

parničnom odeljenju imaju po 350 predmeta. Takve sudije nekada uopšte nemaju vremena da se posvete nama (sudijski pripravnik).

Ja sam u parničnom odeljenju imala sudiju sa mnogo iskustva i ona je imala preko 300 predmeta. Ne zna gde bje (smeh). Samim tim ostaje manje vremena da pruži određeno znanje pripravniku. Sada u krivici imam mladu sudiju i to je totalno drugi pristup, a na to utiče da ona u radu nema ni 100 predmeta (sudijski pripravnik).

Ipak, bez obzira na materiju prava kojom su se bavili tokom obavljanja pripravničke prakse, pripravnici su ukazivali na svoj doprinos svakodnevnom funkcionisanju sudova i navodili su da se sudije i tužiocu u velikoj meri oslanjaju na njih.

Posle nekih godinu dana staža, moja sudija često nije proveravala niti čitala moje odluke, samo ih je potpisivala (sudijski pripravnik).

Mi mnogo radimo. Da nas nema tamo, sud bi teško funkcionisao. Razlog što mi sve tamo radimo je taj što saradnika nije bilo dovoljno i mi smo bili ispomoć. Tako da je pripravnik definitivno tamo vrlo bitan (sudijski pripravnik).

Trenutno je situacija u sudu generalno da je za sudije dodatna olakšica da imaju pripravnike. Niko ne očekuje nešto specijalno od nas... Trenutno u sudu je pogodnost imati pripravnika, makar radili samo najprostije stvari (sudijski pripravnik).

Takođe, za razliku od pripravnika u nekim drugim branšama prava kao što je, na primer, advokatura, pripravnici se nisu žalili da su dobijali poslove koji nisu bili povezani sa njihovom obukom, a i kada se to dešavalo, to je bilo najčešće obavljanje zapisničarskih poslova zbog malog broja zapisničara u sudovima.

Ne mogu da kažem da bi iko bio uskraćen od svog osnovnog posla... Niti se iko žalio da je napustio sud zbog toga ili tako nešto. Zaista je na nekoj dobroj osnovi, na prijateljskoj osnovi (sudijski pripravnik).

Odgovori ispitanika na pitanje o tome kako su rešavani problemi tokom obavljanja pripravničkog staža ukazuju na atmosferu međusobnog uvažavanja i saradnje između pripravnika, saradnika i sudija.

Dešavalo mi se mnogo puta da prisustvujem diskusiji sudija o nekom problemu koji imaju u predmetu. Mi možemo da imamo drugačiji stav i da se ne slažemo. Možemo da kažemo naše mišljenje i da ga obrazložimo, iako je sudija na kraju taj koji odlučuje (sudijski pripravnik).

Meni se dešavalo da mislim da sam u pravu i kažem sudiji i on, ne ljuteći se, diskutuje sa mnom o svemu, iako u 90 posto slučajeva nisam u pravu (sudijski pripravnik).

Moram da kažem da sudije konstantno i same istražuju i tako su i mene naučile korišćenju različitih načina, istraživanju Paragrafa, čitanju propisa... (sudijski pripravnik).

Ispitanici su na pitanje da li su se susretali sa problemima u tumačenju prava, pravnom rezonovanju i istraživanju sudske prakse navodili da su takva pitanja deo njihove svakodnevnice, ali da oni na njih ne gledaju kao na probleme.

Problemi u tumačenju prava nisu problemi u smislu prepreke koja ne može da se premosti nego u smislu potrebe za diskusijom. Da, naravno, pravo ima toliko spornih momenata. Evo, danas sam sa troje ljudi pričala o jednom problemu u tom smislu. Pod koju kategoriju da podvedem nešto. Da li da potraživanje podvedem pod povremeno potraživanje ili potraživanje da se održava čistoća za potrebe domaćinstva, jer mi od toga zavisi rok zastarelosti (sudijski pripravnik).

Kao važan faktor uvođenja u posao sudijskih pripravnika navođeno je i tehničko osoblje, te su ispitanici često hvalili znanje, značaj i važnost sudijskih zapisničara.

Baš imam fenomenalnu zapisničarku. Posebno kada radim poštu, pošto zapisničarke i rade posle te dostavne naloge, često je pitam šta treba ovde da uradim, tako da zna. Ali, najznačajnije iskustvo je od sudije, kao i od saradnika. Saradnici su dobri jer su radili za više sudija, posebno saradnici sa pet, šest godina iskustva. Oni uvek znaju šta je dobro za tu sudiju napisati, šta ona misli i šta voli, recimo kakav stil. Često podele sa mnom iskustva kako ostale sudije rade, što je dobro čuti jer proširuje znanje (sudijski pripravnik).

Posle dve godine u sudu, bilo šta da mi dođe, nezavisno od toga da li sam radila pre ili ne, mogla bih da se snađem (sudijski pripravnik).

Iako su zadovoljni stečenim znanjima tokom obavljanja pripravnčkog staža i ličnim napredovanjem, sudijski i tužilački pripravnici kao najveću manu ističu svoj *materijalni položaj*. Većina ispitanika ne prima nikakvu nadoknadu za svoj rad i često je primorana da radi dodatne poslove da bi se izdržavala. Određeni broj ispitanika iz reda pripravnika primljen je na praksu u sudovima i tužilaštvima na osnovu javnog konkursa i primao je naknadu za svoj rad, ali su oni na svoj primer gledali kao na izuzetak.

Koliko zapravo više koštamo roditelje sada nego kad smo studirali... Treba da odeš na posao, treba da jedeš na poslu, treba da izgledaš pristojno... (sudijski pripravnik).

To je rad od osam časova, pa vi posle toga niste sposobni da odete na drugi posao. Postoje ljudi koji žele da odu u sud, ali nisu u materijalnoj mogućnosti (sudijski pripravnik).

Fali ljudi, generalno fale pripravnici. Svi kukaju a ne otvaraju mesta. Niko neće sad više u to, dok se to ne reguliše. Ja imam drugaricu koja je u advokatskoj kancelariji i koja ima 90 hiljada. Ja bih radila 12 sati u ovom trenutku za 90 hiljada (sudijski pripravnik).

Lično radim dva posla i veoma mi je naporno (sudijski pripravnik).

Takođe, ispitanici su ukazali i na problem izbora u zvanja sudijskih pomoćnika nakon završetka pripravničkog staža jer je većina primorana da određeno vreme volontira i nakon položenog pravosudnog ispita dok čeka raspisivanje konkursa za izbor u zvanje sudijskog pomoćnika.

Mislim, ajde ti nekako preguraš te dve godine i polažeš pravosudni bez plate... I onda hoćeš da se vratiš u sud i da se baviš tim poslom gde je plata relativno smešna i gde imaš stvarno previše posla i veliku odgovornost i ti uprkos svemu tome hoćeš to da radiš, ali eto... oni ne raspisuju konkurse i prosto uslovi ti ne dozvoljavaju (sudijski pomoćnik).

Vama posle te dve godine niko ne garantuje da ćete tu ostati i to je najveći problem. Nego će biti raspisan konkurs, pa ćeš ti biti primljen, ako budeš prošao taj konkurs (sudijski pripravnik).

To je jako veliki rizik. Moja drugarica je završila pripravnički staž, pa je posle još dve godine volontirala i na kraju nije dobila mesto u sudu kada se raspisao konkurs (sudijski pripravnik).

Ispitanike obeshrabruju loš materijalni položaj i nesigurnost izbora u zvanja nakon položenog pravosudnog ispita i većina njih nije sigurna da li će ostati celu karijeru u pravosuđu.

Mi smo već položile pravosudni, ali smo još uvek u statusu pripravnika. Ne znam, još uvek tražim druge opcije, ali sam za sada u sudu (sudijski pripravnik).

Teško je dugoročno razmišljati... Imala sam period kada sam sebe videla samo ovde, ali me sada svašta zanima, vrlo sam neodlučna. Trenutno sam u sudu, a za kasnije ćemo videti (sudijski pripravnik).

6.2. Analiza intervjuja sa sudijama, tužiocima i sudijskim i tužilačkim pomoćnicima

6.2.1. Rad sa sudijskim i tužilačkim pripravnicima i volonterima

Bez obzira na tip pravosudne institucije, principali (sudije i tužioci) u najvećem broju slučajeva neposredno rade sa po jednim pripravnikom/volonterom tokom celog perioda stažiranja. Prema izjavama ispitanika, vreme posvećeno radu sa pripravnicima i volonterima na dnevnom nivou kreće se od približno dvadeset do šezdeset minuta, što ukazuje na relativno ograničen, ali kontinuiran kontakt. S druge strane, takav odnos mentorstva i model rada u svim pravosudnim institucijama koje su obuhvaćene uzorkom podrazumeva da sudije i tužioci samo u retkim slučajevima imaju priliku da neposredno sarađuju sa pripravnicima i volonterima kojima nisu direktno nadređeni. Iako takav pristup može obezbediti kvalitet individualnog mentorstva, istovremeno sobom nosi potencijal za ograničavanje prilike za razvoj drugih kanala vertikalne i horizontalne saradnje među kolegama, čime se otvara prostor za dalju analizu efikasnosti postojećeg modela rada.

Imamo ispomoc samo kada nije tu moj pripravnik, ali inace sa drugim pripravnicima ništa konkretno nisam radila. Samo ako bi neko baš došao na konsultacije ili tako nešto (sudija).

Za delegiranje obaveza pripravnicima i volonterima odgovorni su isključivo njihovi principali, odnosno sudije i tužioci, dok pomoćnici nemaju tu nadležnost. Na osnovu izjava ispitanika može se zaključiti da doprinos pripravnika i volontera primarno počiva na njihovoj ulozi operativne podrške. Taj pristup angažovanju pripravnika i volontera s jedne strane predstavlja važan korak u njihovom profesionalnom razvoju jer im pruža priliku da steknu osnovne veštine i uvid u specifičnosti svakodnevnog rada pravosudnih institucija, ali s druge strane može bitno ograničiti prostor za njihovo uključivanje u složenije pravne izazove i za razvoj njihovih analitičkih kompetencija.

Ja nisam učestvovao u delegiranju zadataka, već isključivo sudija. Ne sećam se da sam uopšte kao saradnik, niti neko od mojih kolega, da smo ikada delegirali nešto bilo kom pripravniku. Ono što je naša dužnost pre svega jeste da pomognemo pripravniku, da mu objasnimo ako mu nešto nije jasno, da pregledamo eventualno njegovu odluku, da ukažemo na greške, da pohvalimo ako je dobro to što je urađeno. Za početak to su procesne stvari, bilo rešenja, bilo presude, procesne presude, rešenja o troškovima, odricanje, neka nenadležnost, procesna rešenja, meritorne odluke... To vrlo često u početku rade pelceraški – postoje šabloni po kojima se rade te odluke (sudijski pomoćnik).

Mislim da najviše pomažu na dežurstvima, to su više neke tehničke stvari i nacrti optužnica (tužilac).

Međutim, iako principalali formalno u jednakoj meri posvećuju pažnju pripravnicima i volonterima koji su im dodeljeni za saradnju, odgovori pokazuju da se prećutno konstruiše jasna linija demarkacije između mladih kolega koje principalali percipiraju kao sposobne i perspektivne i onih za koje se ne smatra da su kadri da dalju profesionalnu karijeru grade u pravosudnom sistemu. Subjektivni utisak o pripravnicima i volonterima stoga oblikuje ne samo odnos principala prema njima već i dinamiku obuke i profesionalnog razvoja u okviru pravosudnih institucija.

Sudija: Oni uglavnom rade samo izradu nacrtu odluke i eventualno nekad je bilo da... Sada, tu se pravi razlika: ko ima nameru da ostane u sudu – krenemo da ga uputimo i u to kako se rešava pošta, šta je, ono, druga strana tehnički iza njihovog posla. A što se tiče onih koji su tu, eto tako, samo da polože pravosudni, oni uglavnom rade samo nacrt odluka.

Intervjuer: Dakle, na neformalnom nivou se ipak pravi ta razlika između njih?

Sudija: U principu da, znam da tako rade mnoge kolege i kolegice, jer prosto mi vidimo kroz neko vreme da li je neko zainteresovan ili je samo u prolazu. Neko je tu zato što mu je lakše nego da juri dve godine u advokaturi, a neko je tu zato što želi da ostane – i onda nekako drugačije se pravi taj odnos.

Imao sam nezainteresovane pripravnike... Vidite otprilike da nisu za taj posao. I naravno, prema tome i selektujete stvari koje ćete da im dajete. Kad vidite da je neko došao tu samo da otalja taj staž da bi izašao na pravosudni, da nemate tu uzajamnost, da nemate adekvatan uzvrat koji mislite da treba da imate – onda se i vi negde u tom smislu povlačite u pogledu znanja koje želite da prenesete pripravniku (tužilac).

Kao što se može naslutiti iz ovih izjava, jedan od ključnih izazova leži u izostanku jasno strukturisanog i institucionalno definisanog programa obuke koji bi podrazumevao radni angažman pripravnika, te se stiče utisak da se dizajniranje i sprovođenje plana obuke potpuno pomera sa institucionalne na ličnu odgovornost principala. Pri tome, percipirana razlika u kvalitetu kadrova postaje ključna smernica na osnovu koje se gradi odnos prema mlađim kolegama i njihovom radu. To rezultira značajnim razlikama u iskustvima pripravnika, budući da način na koji će obuka biti sprovedena može zavisiti od subjektivne percepcije i procene principala. Zbog toga bi kreiranje strukturisanog programa obuke koji bi sadržao jasno definisane ciljeve, zadatke i kriterijume za evaluaciju rada omogućilo

ujednačenije i efikasnije profesionalno osposobljavanje pripravnika, a već principijalima bi moglo da olakša upravljanje procesom mentorstva, oslobađajući ih prevelikog oslanjanja na ličnu inicijativu i procenu. U tom smislu, neophodno je da ciljevi promišljanja izazova institucionalizacije procesa obuke budu i princip efikasnosti i izgradnja kohezivnijeg i kompetentnijeg kadra u pravosudnom sistemu.

Kada je reč o programu obavezne obuke tokom pripravničkog staža, interesantno je zapažanje da postoji razlika u percepciji sudija i tužilaca, s jedne strane, i sudijskih i tužilačkih pomoćnika, s druge strane. Naime, dok principali izričito i bez ikakvih nedoumica tvrde da ne postoji strukturisan program obavezne obuke pripravnika i volontera te da je odgovornost za njen sadržaj i sprovođenje prepuštena njihovom ličnom nahođenju, sudijski i tužilački pomoćnici, koji nisu upućeni na neposredan rad sa pripravnicima i volonterima, ali su im pripravnički dani još uvek jasno urezani u sećanju, podrobno navode svoja (različita) iskustva i poslove koji su im delegirani, nastojeći da retroaktivno ustanove obrasce ili strukturu u zadacima koji su im tada dodeljivani.

Ne postoji obavezna obuka, samo interakcija sa principalom – a i to dosta zavisi kod koga dođete (sudija).

Ta obavezna obuka se sastoji... Okej, znači prvo pisarnica, bar dok sam ja bio pripravnik tako je bilo, ne verujem da se nešto menjalo u međuvremenu – pa je onda išlo izvršenje, to bude otprilike tri od šest meseci. Neko ne ode na izvršenje odmah, već odmah ode u parnicu. Prosek boravka u parnici je bio oko godinu dana, pa ako niste pre toga bili na izvršenju, onda se uputite u izvršenje. Postoji kao treća materija koja se radila, tzv. IP veće ili stečaj, e sad tu već prema potrebi... To je ukupno trajalo godinu i osam meseci otprilike, pa biste onda bili upućeni u krivično odeljenje osnovnog ili višeg suda, mesec dana tamo, i onda imate tri meseca da spremate pravosudni ispit (sudijski saradnik).

Ovakva diskrepancija u odgovorima, kao i prethodno navođeni iskazi u ovom poglavlju, mogu ukazivati na izostanak institucionalne odgovornosti i podrške svim kategorijama zaposlenih, što istovremeno na mikronivou potvrđuje dejstvo šireg procesa rastakanja institucija i prebacivanja odgovornosti na individue. Međutim, čini se da se u pravosudnim organima reprodukuje praksa koja predstavlja specifičan amalgam podrške vrednostima individualizma u okviru neoliberalne i tržišne logike, s jedne strane, i nasleđenih, okoštalih praksi i inertnih mehanizama funkcionisanja institucija u kojima opstaje privid strukture i uređenosti svih aspekata unutrašnje organizacije, s druge strane. Drugim rečima, iako se u odgovorima dela ispitanika u „grubim” crtama nagoveštava postojanje jasno utvrđenog plana i programa obuke, istovremeno i na diskurzivnom i na praktičnom nivou postoji konsenzus da su mlađe kolege u velikoj meri same odgovorne za

sticanje praktičnih znanja i veština, a starije za to na koji način će biti organizovan program obuke.

Kao logična posledica te protivrečnosti izdvaja se i izostanak jednoznačnog mehanizma evaluacije, ali i sankcionisanja profesionalno neprimerenih oblika ponašanja.

Mislim, među nama, „po difoltu” se daju dobre ocene, niko neće da stoji na putu nekom. Možda su potrebni neki objektivni kriterijumi, a ne samo subjektivan stav da se ima u vidu kad se neko ocenjuje. Mislim, pitanje je i ti neki ocenjivači kakvi su. Ne znam, a možda bi to izazvalo još veću blokadu kod mladih ljudi, neki osećaj da ih neko stalno posmatra... (tužilac).

Jednom se desilo da sam dala nekom manju ocenu, pa sam bila na tapetu kod kolegica... Mislim, to objektivno ocenjivanje je po meni dobro, jer onda se razlikuje onaj ko zasluži od onog ko ne zaslužuje – a ne da svi imaju iste ocene. To što svi imaju najbolje ocene – i sudije, i saradnici, i pripravnici, po meni nije dobro za rad uopšte, jer se ne motiviše onaj ko vredi i ne pravi se razlika. Jednom sam dala ne ocenu da nije zadovoljavao nego neku ispod – iako je mogla da se da i mnogo gora – međutim, naišla sam na osudu, baš, baš, onako... I više se to ne dešava (smeh). To ocenjivanje je kao formalizovano, ali kao i da nije, svi daju istu ocenu da se ne bi zamerali nikome (smeh). Šta reći? (sudija).

Zbog toga su i radne strategije principala u suočavanju sa izazovima i problemima u radu sa pripravnicima takođe individualne. Međutim, ključni izazovi na koje nailaze u radu sa mlađim kolegama odnose se na njihovu nedovoljnu efikasnost i motivisanost za rad te strah od preuzimanja odgovornosti.

Neko ko nije zainteresovan da ostane u sudu, on je tu čisto da mu prođe vreme, da ima te dve godine za pravosudni. I onda tako mora da se... Ne znam, malo podstiče, da se juri... Izbegavaju da rade, dugo rade jednu odluku i to je to. Mi znamo ko je kakav (sudija).

Tužilac: Međuljudske probleme sa pripravnicima nisam imala. E sad, ono što sam primetila je strah da se prihvati neki ozbiljniji posao, ta nesigurnost... Mislim da bi mlađe kolege trebalo da imaju više samopouzdanja, ali mislim da je to više stvar okolnosti nekih. Mi kada smo počinjali pre nekih dvadesetak godina, mislim da smo bili više ohrabrivani i od institucije i od principala da nekako samostalno radimo, a sad se mlađi ne ohrabruju. Tako da, eto, nekakav strah i možda recimo nekad neko odugovlačenje i nedovoljna efikasnost.

Intervjuer: *Kako rešavate te izazove?*

Tužilac: *Prepušteni smo sami sebi, rešavamo nekim ljudskim razgovorima. Ali nekad je, ja to preuzmem nekad možda na sebe, bez nekih velikih očekivanja... Mislim, nisam ni ja tu samo da oni nauče, tu su i da nama pomognu, svakako treba da bude uzajamno.*

Važno je istaći da se iz izjava sudija, tužilaca i sudijskih i tužilačkih pomoćnika može posredno, u određenoj meri, naslutiti i nepostojanje međugeneracijske solidarnosti i upućenosti na svakodnevnu saradnju i razmenu iskustava. Tome, naime, nije uzrok vođenje predrasudama i stereotipima o različitim generacijama ili objektivno postojanje međugeneracijskog konflikta već se na institucionalnom nivou suptilno neguje i podstiče simboličko razgraničavanje (na primer, podela po kancelarijama ili stroga hijerarhizacija odnosa) koje zatim dobija „opipljiv“ karakter u svakodnevnoj interakciji među kolegama.

Pripravnici... Ne znam stvarno, ne znam kako i šta oni rade, kada su tamo po svojim kabinetima... Oni uglavnom ne sede kod nas ovde (tužilac).

Pripravnici se za pomoć obraćaju i saradnicima, ali mislim da su primarno upućeni na sudije. Zaista smo se odvikli kao saradnici, zaista, evo ja sam potpuno... Ne sećam se kada sam zadnji put sedeo sa pripravnikom – ne zato što oni ne žele, nego tu im je sudija, i onda je valjda to sve malo drugačije... (sudijski pomoćnik).

Ispitanici navode širok spektar pitanja koja im mlađe kolege postavljaju, te možemo zaključiti da ne postoji jednoznačan odgovor na to koju vrstu pomoći pripravnici i volonteri najčešće traže u konsultacijama sa starijima.

Uvek bude neka konsultacija. Znači, ako imaju problem u nekoj odluci, kako da se to sve formuliše, oko materijalnog prava ili procesnog, svejedno. Tako da, uglavnom, da, oko ovih jednostavnijih, to posle nekog vremena ne, ali za ove malo, mislim, onako, ne ni komplikovane, nego onako, koje su klasičnije, tu uvek treba konsultacija. I neki deo odluke, na kraju, završimo mi sami (sudija).

Recimo, pitanja u vezi sa time kako funkcionišu sudovi, tužilaštva, kako da se uhodaju u sve to (tužilac).

Bude neka situacija da nije najbolje razumela sudiju, pa joj je glupo da je ponovo pita, pa onda bude: „Jao neprijatno mi je, da li možeš molim te da mi pomogneš oko ovoga, ne razumem“, ili eventualno: „Hoću da predam sudiji odluku, molim te baci pogled pa mi skreni pažnju ako nešto nije u redu“. To bude nekad neko skraćivanje odluke – ovo je višak, ovo bi trebalo ovde da se nalazi i tako dalje. Nema pravila što se tiče pitanja,

bude tu nekih procesnih stvari, bude nekad nešto što se tiče pravne ocene, zaključivanja, kako bi trebalo izreka da zvuči, da li je precizna, koncizna, jasna (sudijski pomoćnik).

6.2.2. Praktična znanja sudijskih i tužilačkih pripravnika i volontera iz ugla sudija i tužilaca

Kada je reč o praktičnim veštinama koje pripravnici i volonteri treba da steknu *pre početka obavljanja staža*, ispitanici su saglasni da nemaju očekivanja od diplomiranih pravnika koji tek započinju pripravnički staž – što je, sudeći prema odgovorima, nasleđena praksa u odnosu prema novim kolegama, odnosno stav koji je postojao i u vreme kada su ispitanici otpočinjali pripravnički staž. S druge strane, sagovornici ističu i potrebu da se na osnovnim studijama prava posveti više pažnje praktičnim veštinama koje bi umnogome olakšale mladim pravnicima prvi susret sa radom u pravosuđu.

Pa ne znam, evo ja mislim nekako... Mi kad smo počinjali, ne znam da li je bilo uopšte nekih očekivanja... U stvari smo zaista od početka sve radili (tužilac).

Svakako bi bilo dobro da vi već na osnovnim studijama imate susret sa tužbom, krivičnom prijavom, optužnim predlogom, optužnicom, dakle sa tim stvarima. To bi mnogo olakšalo pripravnicima sam rad u nekoj od tih institucija, jer već imate sliku u glavi... Vi tokom studija čitate recimo pet strana o optužnom predlogu, o optužnici, naravno, i to je sastavni deo učenja, ali najbolje je kad sve to imate na primeru – i onda imate celokupnu sliku i sutra kada dođete na staž bude vam mnogo lakše (sudijski pomoćnik).

Kada je reč o veštinama koje bi pripravnici i volonteri trebalo da steknu *nakon obavljenog pripravničkog staža*, imajući u vidu nalaze iz prethodnog segmenta ovog poglavlja, a pre svega usled nepostojanja zajedničkog programa obuke, ne čudi to što nema konkretnih odgovora na pitanje koje bi praktične veštine i znanja pripravnici i volonteri trebalo da usvoje tokom obavljanja staža. Umesto toga se konsenzus među ispitanicima postiže na opštijem nivou i odnosi se pre svega na veštine komunikacije, razumevanje funkcionisanja institucije u kojoj su angažovani, ali i pravosudnog sistema u celini, te na sticanje samostalnosti u radu.

E sad, mislim da oni treba da imaju neku predstavu o tome gde su došli, šta konkretno radi jedno tužilaštvo, kako postiže svoje ciljeve, da shvate ulogu javnog tužioca, da pokušaju da razumeju prirodu bića krivičnih dela, da pokušaju da razumeju kako funkcioniše ta institucija i uostalom šta se od njih očekuje i šta će se očekivati. Mislim da to treba da savladaju

posle dve, tri godine – te neke osnovne stvari i da steknu neko samopouzdanje i samostalnost u razmišljanju. Mislim da je to čak najteže dostižno, neka samostalnost. Treba principali da ih podrže, ali da oni imaju ideju i neki svoj stav. Ovo drugo se sve nauči, ali eto – da se ne boje nekako postupanja i te neke odgovornosti (tužilac).

Očekuje se da znate ono elementarno šta svaka odluka treba da zadrži, recimo u parnici. Strukturu, hijerarhiju tog mesta na kome radite i, generalno, hijerarhiju – da steknete sliku celokupnog našeg pravnog sistema. Jedna od najbitnijih stvari koju treba da shvatite je da to što radite nisu neki papiri, nego da neki ljudi stoje iza toga. Znači, da prosto ta vaša odluka utiče nekome na život. Da šire posmatrate stvari u smislu, mada okej, možda malo preterujem sada, to se vremenom stiče i kao saradnik i kao sudija. Ključno je da naučite da razmišljate u praksi. Znači, nije poenta naučiti nabubati petnaest zakona nego da znate u svakom trenutku kad vam se postavi neko pravno pitanje gde da tražite odgovor. E taj način razmišljanja je ključan – da znate kako kritički da razmišljate (sudijski pomoćnik).

Razlikovanje bitnih od nebitnih stvari, jer toga ima puno. I sudije se gube u tome. Parnični postupak je takođe osnov koji moraju da savladaju. Zatim, da imaju veštinu komunikacije sa strankama. Znači, da znaju da rukovode postupkom, da znaju da razlikuju bitne od nebitnih stvari, da znaju šta mogu da traže od pisarnice, šta od zapisničara, celu tu proceduru. Onda, oko izrade odluke, oko tehničkih stvari, oko tog rukovođenja i samog postupka saslušanja, izvođenja dokaza, to su najbitnije stvari (sudija).

Ispitanici su zatim zamoljeni da ocene u kojoj meri su zadovoljni praktičnim veštinama pripravnika i volontera u oblastima tumačenja prava, pisanja pravnih akata, pravničkog rasuđivanja, pravničkog istraživanja i korišćenja i pretrage sudske prakse. Kada je reč o kompetencijama za pisanje pravnih akata, opšti utisak ispitanika je sledeći:

Pa srednje, mislim da pismenost ide nekako naniže. Mislim da bi trebalo da budu dosta pismeniji (tužilac).

To je individualno, zavisi od pripravnika do pripravnika. Bilo je pripravnika kojima prosto nismo smeli da pustimo odluku pre nego što se sve ne proveru, a bilo je pripravnika kojima je sudija komotno mogla da potpiše odluku. Dešavalo mi se, recimo, da ode odluka na ekspediciju, a ja skidam sa ekspedicije ako saznam da je otišla odluka od nekog pripravnika kojim... Ne mogu da kažem da nisam bio zadovoljan nego

prosto nije bio još uvek na nekom nivou koji se očekivao (sudijski pomoćnik).

Među odgovorima je upadljivo i opšte nezadovoljstvo nivoom veština pravnog istraživanja.

Mislim da su tu svi dosta slabi, uopšte u tužilaštvu. Mislim i tužiocima i sudijama i pripravnici, možda je to čak nešto za šta bi ljudi mogli da se obučavaju, da samostalno istražuju, na nekom, recimo, postdiplomskom programu. Ipak, ima i onih koji preduzimaju nešto povodom toga sami, ali to je na pojedincu, koliko je spreman da se sam u to upusti (tužilac).

Ukoliko ih ja uputim da je meni to potrebno za nešto, oni istražuju. Trude se da čitaju i komentare, u zavisnosti opet od toga šta nam je tema, ali nemaju mnogo vremena, a mi nemamo prosto te baze da bi oni to istraživali ili pravili neke uporedne analize. Postoje sajtovi apelacije i suda gde oni skidaju neke presudice, ali ne u toj meri, ne, ne, mislim da ne mogu oni to sve da stignu (sudija).

Da su sposobnosti za sve pomenute aspekte pravničkih kompetencija individualna stvar i u tumačenju prava i u pravničkom rasuđivanju, potvrđuju svi sagovornici. Sumirano rečima jedne od ispitanica:

Kako ko – neko ima talenta, neko nema. Zavisi, ima ljudi koji stvarno nemaju talenta, da budem iskrena. Sretala sam razne, ima sjajnih ljudi a ima i... Mislim da je to stvar načina razmišljanja i, uopšte, nekog razumevanja celokupnog pravnog sistema – nije to samo jedna pravna norma, sve to treba nekako zajedno da se razume. Ne mogu da kažem, individualno je. Neko vidi u svemu krivično delo, neko ga nigde ne vidi (tužilac).

Najzad, čini se da je korišćenje i pretraga sudske prakse kompetencija sa kojom pripravnici i volonteri imaju najmanje poteškoća.

S obzirom na to da mlađe generacije time bolje barataju, nisam video da se javlja neki problem što se toga tiče. Naravno, onaj ko je hteo da se bavi time, i to oscilira od pripravnika do pripravnika – neko želi, neko ne želi prosto da istražuje, neko se zadovolji možda nekim površnim rešenjima, neko traži da se uhvati za svaki problem na koji se naiđe (sudijski pomoćnik).

Na pitanje: „Da li smatrate da su pripravnici i volonteri tokom pravničkog obrazovanja u dovoljnoj meri stekli praktične veštine neophodne za rad u sudu/tužilaštvu?“ svi ispitanici su odgovorili odrično, nakon čega je veliki broj njih

izneo niz konstruktivnih predloga za strategije sticanja praktičnih veština mladih pravnika za rad u pravosudnim organima već tokom osnovnih studija.

Možda te simulacije suđenja. Ranije je toga bilo, a sada u nekim odeljenjima postoji ta opcija da se odlažu ročišta, pa bar da steknu tu neku rutinu obraćanja u javnosti sa strankama i komunikaciji i svega toga. Moraju da znaju koja stranka sedi levo, koja desno, kako se počne, kako se obraća. Tako da je to isto jako dobro, to je ono što je ranije postojalo – simulacija suđenja, ne znam da li to postoji i dalje, verovatno sada postoji za ograničen broj pripravnika. To je jako korisno i meni je isto pomoglo jer sam ja dobijala od mog principala da neke stvari i odlažem ili da nekad ispitujem svedoke ili nešto što je onako čisto da me uvodi u tu komunikaciju koja posle mnogo znači (sudija).

Ranije je bilo da dolaze studenti sa Pravnog fakulteta da slušaju suđenja, a sada toga nema. Znači, oni sada prvi put sve to vide kad dođu na staž. Ranije su imali predstavu o tome svemu i bili su zainteresovani da nauče sve. Bilo bi dobro da imaju negde neku vrstu obuke i gde će moći, na primer, da se napravi to neko mini suđenje, da bude samo simulacija. I da, eventualno, prođu kroz ceo postupak od početka, od pisarnice, da bi posle znali šta da traže od pisarnice, šta da traže od referenta, šta da traže od zapisničara, to su te stvari koje oni nemaju i ne mogu da steknu jer ovde niko nema vremena da ih obuči. Mislim, ono, u principu, baš te simulacije suđenja i da se napravi jedan sudijski dan kako izgleda, pa da se to, eventualno, predstavi studentima. Znači, ceo dan. Nije to samo suđenje, nego šta je iza toga, šta je priprema, šta je priprema predmeta, šta je priprema tehničke prirode, šta je posle suđenja, sve to (sudija).

Analiza različitih slučajeva koji su se desili u praksi i da sami ispiti budu koncipirani tako da se primeni neko stečeno znanje, a manje da se ponavljaju rečenice. To je ono što je meni nedostajalo kad sam studirala. I možda da se ljudi iz prakse više uključe u akademsku nastavu. Ali eto, analize nekih predmeta koji su značajni po nečemu, da se stekne neki utisak kako se radi u tužilaštvu, kako u sudu, uopšte u pravosuđu. Da im se dopusti da idu na suđenja da bi osetili uopšte i taj neki nastup, da izađu na sud samostalno i da zastupaju naše optužne akte ili da sprovode istragu (tužilac).

Evo, možda malo šturo ću reći – upravo više prakse u sudovima i tužilaštvima. Praksa i međuinstitucionalna saradnja (sudijski pomoćnik).

Predlozi za unapređivanje praktičnih veština koje se stiču tokom obavljanja pripravnčkog staža mogu se podeliti na one koji se odnose na plan obuke i one

kojima se sugerišu promene na nivou institucije i pravosudnog sistema koje utiču na kvalitet obuke i kadriranja. Interesantno je da drugu grupu predloga (koji se tiču logistike i nepostojanja adekvatne novčane naknade) iznose isključivo pomoćnici koji se još uvek živo sećaju izazova sa kojima su se suočavali kao pripravnici i volonteri.

Pre svega – plaćanje. Znači morate obezbediti ljudima neku satisfakciju. Okej, to neće biti plata u visini saradničke plate, ali nešto više od prevoza svakako im morate obezbediti – prvo to. Drugo, kod nas u sudu, recimo, svaki pripravnik ima svoj kompjuter – ali to nije tako u drugim sudovima. Znate, ja konkretno kad sam bio upućen u osnovni sud, nas šest ili sedam je delilo isti kompjuter. Ja sam bio tamo mesec dana i u jednom trenutku sam prestao da se trudim da dođem do kompjutera da uradim bilo kakvu krivičnu odluku. Prosto nije bilo poente, imate jedan kompjuter i bukvalno otimanje ko će da se posveti čitanju predmeta, praćenju suđenja... Zatim, predavanja prosto koja se javljaju tokom te obuke – da li Zlatibor, da li Kopaonik, da li Pravosudna akademija – nije važno, znači dodatno obrazovanje, pri čemu i to košta. Kod nas u sudu pojedine sudije s vremena na vreme organizuju predavanje na određene teme. Tako da su to neki načini da se podigne nivo i da se ljudi privuku da uopšte dođu u sud (sudijski pomoćnik).

To kretanje predmeta od pisarnice do sudija. Znači, ranije smo mi išli, kad dođemo da budemo pripravnici, pa budemo tri meseca u pisarnici, to je mnogo drugačije. Onda oni sada ne znaju, a mi smo tada znali – šta je povratnica, šta je dostavnica, šta je P, šta je P1, šta je P2, a oni to ne znaju. I onda mi moramo da ih naučimo te tehničke stvari koje se rade da bi uopšte došao predmet... Tako da to moramo onda da radimo sa njima jer sada ne postoji ta obuka u praksi, u pisarnicama, koja je bitna, to je, recimo, prva stvar (sudija).

Najzad, jedna od ispitanica je pružila i veoma informativan uporedni prikaz sopstvenog iskustva u obavljanju pripravničkog staža od pre dvadesetak godina i iskustva koje mladi sudijski i tužilački pripravnici stiču danas, u kojem je sažeta promena u odnosu institucija prema zaposlenima i njihovom podsticanju na samostalnost, kreativnost i kritičko razmišljanje.

Ovako kad razmišljam, nekako po meni je taj neki nedostatak slobodnog razmišljanja nešto što se neguje. Mislim, svi mi pogrešimo nekada, neki predmet može i ovako i onako da se reši... Ja kad sam bila pripravnik nekako sam osećala kao da se meni poklanja pažnja. Oni sada nemaju neku samostalnost u radu, ali dobro, možda to ni ne može da se očekuje uvek. Ja sam u osnovnom tužilaštvu imala veću samostalnost – donosila

sam neke mini odluke i sprovodila ih. Svaki čovek mora nekako da se uči i na svojim pokušajima – pokušavala sam i videla da li ću da prođem u sudu. Razlikuje se iskustvo generacijski. Najbolje bi bilo da svi ljudi prođu sve, ali to se ne dešava. Mi smo nekada bili raspoređivani u osnovna tužilaštva par godina, pa smo kao iskusniji pripravnici ili saradnici prelazili u okružne – to je nekad tako bilo, a sada svako tužilaštvo ima svoje saradnike, tako da ljudi nemaju priliku sve da prođu. (...) Uglavnom oni rade po nekim pelcerima i mi to gledamo pa ispravljamo i potpisujemo. E, sad, ogroman je broj predmeta i jednostavno nema dovoljno vremena, ne možete možda neku veliku pažnju da im posvetite. Mislim, gomila je predmeta i morate biti i efikasni, tako da ni principalni nemaju realno previše vremena da se posvete pripravnici. Meni se ne sviđa to učenje po pelceru, kad sam ja došla u tužilaštvo, nama to nisu dozvoljavali – insistiralo se da čovek nekako sam racionalno i samostalno uradi posao. Tako da mislim da ne bi trebalo da principal da neki svoj pelcer ili pripravnik da pogleda šta radi principal i da to kopira – ali, nažalost, to se sve svodi na ispravljanje nekih akata, eventualnih greškica, nema nekog preteranog rada. Jednostavno, čovek se više ne gleda kao nešto vredno. To se sve promenilo, kad sam ja došla, čovek se gledao kao nešto što je vredno. Zaista, osećala sam se dobrodošlo i važno. Ukazivali su nam poverenje. Mislim, različiti su ljudi, ima ljudi koji vole da im se kaže šta da rade. Ali, bojim se da se neguje taj sistem „čuti i radi šta ti se kaže“ (tužilac).

6.3. Učenje i razvijanje dostojnosti kao osobine neophodne za obavljanje sudijskog i tužilačkog posla

Pitanje šta sudiju ili tužioca čini dostojim za obavljanje pravosudne funkcije zbunilo je najveći broj sagovornika. Odgovori jednog dela pripravnika i volontera ukazivali su na upadljiv izostanak prethodnog promišljanja i razumevanja dostojnosti kao uslova za izbor u zvanje sudija i javnih tužioca, dok su, s druge strane, pojedini ispitanici u svojim odgovorima pokazali da veoma dobro umeju da artikulišu i primene razumevanje tog pojma.

Mislim da se tome ne posvećuje naročito velika pažnja. Osim što imamo te neke kodekse oblačenja i ponašanja, ali o tome se ne priča mnogo (tužilački pripravnik).

Mislim da je akcenat na nekim drugim stvarima, na formalnom obrazovanju, a ne toliko na ličnosti i tim nekim kvalitetima (sudijski pripravnik).

Možda je, eto, primer dostojnosti jedan sudija kod kog sam radio u parničnom odeljenju. Imao je baš specifične slučajeve gde su akteri iz političkog života, javnog života, bili stranke u postupku, posebno iz vladajuće garniture. Meni je upravo primer dostojnosti bilo to što se on, kako mi je pričao i kako sam imao uvida u neke odluke, trudio da sasluša i jednu i drugu stranu jer je morao maksimalno profesionalno da odradi svoj posao, prosto držeći se tog načela podele vlasti, nezavisnosti sudstva... Ne kažem sad da sam imao neke informacije da je bio neki pritisak na njega, ali prosto gledajući po zapisnicima sa ročišta prilično je svoj posao odradio tako da nema, ne uzdržava se da ukaže na neke stvari bez obzira odakle stranke dolaze, iz kog miljea (sudijski pripravnik).

Pa mislim da treba da imaju neke lične kvalitete koji se ne tiču samo praktičnih i teorijskih znanja, nego da je čovek od reči, na koga neko može da se osloni, koji ne brlja sa strane (tužilački pripravnik).

Takva osoba mora da bude nezavisna, nepotkupljiva, da ima dozu empatije, ali ne preterano, da ne bi izgubila objektivnost u radu (sudijski pripravnik).

To sve polazi, mislim to je smešno kad kažem, iz kuće. Ja stvarno to mislim, da bi bio dostojan da sudiš ljudima, ti moraš da budeš normalan čovek (sudijski pripravnik).

Izbacivanje stranaka, urlanje na stranke, oduzimanje reči, vređanje i tako, mislim da to čini sudiju nedostojnim (sudijski pripravnik).

Mislim da je suđenje odnosno pravosuđe mnogo pravičnije u tim slojevima običnih ljudi, najviše u osnovnim sudovima. U osnovnim sudovima mislim da ima te dostojnosti, a u višim nema (sudijski pripravnik).

Ništa manje zatečeni pitanjem nisu bili ni pojedine sudije i tužioci:

To mi je jako preširoko da vam objasnim, treba mi puno vremena za to (smeh). Mislim, puno je stvari, ne znam kako bih izdvojila neku. Sad razmišljam... Znanje, naravno, i neko poštovanje stranaka, i zaposlenih, i svega što... Ali, pre svega, znanje. Mislim, kako se rukovodi postupkom i sve ostalo. To je najbitnije (sudija).

Pitanje dostojnosti je inače problematično, zato što se ono pretpostavlja. Ne postoje konkretni kriterijumi koji određuju nekog dostojnim i nedostojnim, tako da na to pitanje uopšte ne mogu jednostavno da odgovorim. Mogu da kažem da je dostojan čovek ono što smo mi učili,

odgovoran član društva, ponaša se u skladu sa društvenim normama. Nešto je za mene nedostojno, a za vas uopšte ne mora biti. Ali zaista nemam neki konkretan odgovor na to pitanje, pitanje dostojnosti je toliko neodređeno da prosto čovek ne može to ni da definiše. Ali svakako lice koje je, da kažemo, uzoran građanin. Znači da lice nije osuđivano, da lice nije nasilnik, nije izgređnik, da nema prijava raznih i tako dalje. Da je, ne znam, ugledan član društva, da se bavi, ne znam... Da su i njegovi, sad se tu pitanje postavlja i o okolini gde se to lice nalazi, da i ta okolina mora biti dostojna (tužilac).

Međutim, pojedini odgovori sudija i tužilaca su ukazivali i na visok stepen refleksivnosti u promišljanju pojma i kriterijuma dostojnosti u kontekstu obavljanja pravosudne funkcije:

Dostojni su ljudi sa integritetom koji poštuju zakon, uglavnom mislim da je to neko na koga se ne može uticati da donosi neke odluke. Mislim, ljudi koji stoje iza nekih svojih odluka i dela i koji imaju hrabrost da neke stvari otkrivaju i u predmetima i javno. Tu je negde važno i kakav odnos ima prema sebi i prema drugima – prema predmetima, okrivljenima, prema sudu, pa sve to negde čini i... Negde i lični život, lični izbori. Ne znam, imamo koleginicu kojoj je muž investitor sa ne znam koliko krivičnih postupaka... (tužilac).

Čini ga dostojnim pre svega da shvati to da je on dobio priliku, ukazana mu je čast da služi ljudima. Često ljudi tu polete, bar ono što sam ja viđao kod jednog dobrog dela sudija. „Ja sam sudija, ja sam amin“ i to je to. To je jedan pogrešan pristup, treba da vam bude čast što ste tu na tom mestu, vi ste tu neko ko služi praktično ljudima. Sad neću ni ulaziti u detalje koji se tiču, ne znam, krivičnih dela, to se podrazumeva, ali... Vi kao sudija mislim da morate imati takav odnos ne samo sa svojim saradnicima, pripravniciima, zapisničarima, strankama, nego i van suda, a kako je to odnos sa ljudima, to nije odnos gledanja sa visine nego prosto odnos poštovanja. Svesti o važnosti te funkcije koju obavljate, s jedne strane, poštovanja i prema onom, da kažem, najnižem po hijerarhiji zaposlenom u sudu – a to je ono što često izostaje kod nas. Iskreno ću reći, međuljudski odnosi nisu na nivou na kom bi trebalo, to je nešto što onako izostaje, meni je to najteži deo posla. Znači, sâm posao me ne iscrpljuje toliko koliko me iscrpljuju te stvari koje se ne tiču posla (sudijski pomoćnik).

Pa dostojnost povlači jednakost sa moralnošću. Problem je što je moralni kompas društva većinskog konfuzan. I verujte mi da i tužioci, i mi smo svi deo ovog društva... Dakle i moj moralni kompas je počeo da se nakrivo

nasaduje. Doduše, trudim se da ga održim, da i dalje vidim šta je ispravno, a šta je neispravno... Zato vi imate jedan deo pravosuđa koji ćuti, ignoriše neke probleme kako ne bi bio uznemiravan, jer zna da ne može... Šta možete da promenite kada imate Demostatovo istraživanje koje kaže da 66 posto ljudi u Srbiji vidi čvrstu ruku kao rešenje? I šta onda ja sad kao jedan prosečan tužilac u celoj toj priči treba da radim? Ja ne mogu da dođem do slučaja zato što je sistem nakaradno postavljen, naravno neće vama dati više ništa problematično, znači – iskaćete iz klišea, daće nekome drugom ko će zapravo znati da stvar učini možda nedostojanstveno i tako dalje. Kad pogledate, dobar deo naših sugrađana bira priču koja nije institucionalne prirode nego je nešto sasvim drugo... I je l' imamo pravo da osuđujemo nekoga što samo pronicljivo posmatra stvari i kaže: „Pa, dobro, ja jesam položio zakletvu da ću štiti ustavnost i zakonitost, ljudska i građanska prava i slobode, ali šta kad to ljudi neće.“ Šta da radim ja? Mislim, verujte mi, ja sad pričam kritički i o sebi, ja ni sâm nisam zadovoljan svojom ulogom, voleo bih da mogu mnogo više da ostvarim i da doprinesem, ali nisam uspeo, znači poražen sam pre svega, koliko god da sam se trudio i nastojao i nastojaću, ne mogu da doprem prosto do tog poimanja ljudi da je potrebno drugačije koncipirati društvo, odnosno, po mom rasuđivanju, institucionalizovati, podeliti vlast, disperzovati moć... I onda se dešavaju, ne znam sad koje nema afere više da ispliva ovde, a vi nemate reakciju institucija. Ja to mogu da razumem, mogu da opravdam. Razumem zato što, čekaj, neću da poginem ni za šta. Zašto bih poginuo, ko će da stane iza mene? Ali zato tu postoji ono što je profesionalni integritet, o čemu smo pričali – lična hrabrost – i toga nema mnogo. Nema mnogo zato što ovakvo društvo i ne proizvodi takve ljude. Naprotiv, ovakvo društvo proizvodi poltrone (tužilac).

Mišljenja starijih i mlađih kolega su u saglasju kada je reč o stavu o tome da li osnovne akademske studije pripremaju pojedince da budu dostojni pravosudne funkcije.

Ne, nikako. Ja sam devedesetih studirala – nikako. Kad vrtim film, rekoh: „Bože, još i nije tako loša generacija šta smo preživeli.“ Ne znam kako je sad, ali mislim da nije nešto bolje (tužilac).

Kao institucija, mislim da ne, pojedini profesori da. Institucija – ne. Neki profesori to vrlo dobro rade, ali često su to nepopularni profesori, uglavnom se etiketiraju na ovaj ili onaj način. A što se tiče generalno institucije, pa i ja za ovu instituciju mislim da je rasadnik konzervativizma, to je moje mišljenje o tom pitanju (sudijski pomoćnik).

Čini mi se da u celoj ovoj konstelaciji predmeta niti imamo vremena, ne znam ko koliko ima pažnje za to, a nadasve lično smatram da to nije neka stvar koja bi i mogla da se nauči toliko. Mogu na Klinici, taj izvensudski deo je bio da su oni govorili o etici sudija i advokata. Mogu oni do sutra da pričaju, to je lična stvar, to je nešto kakvi ste vi. Zato i ne treba svako da bude sudija, zato i ne treba svako da bude advokat, tužilac i sve (sudijski pripravnik).

Rano su nas naveli na to, možda već u predmetu uvod u pravo, ali problem je to što, kako je kasnije odmicalo vreme tokom studiranja, nismo se baš pozabavili tim etičkim delom našeg posla, možda smo se, eto, kroz ustavno pravo formalno upoznali sa dostojnošću i šta ona predstavlja, ali kasnije mislim da je nedovoljno. Na to treba upućivati tokom celokupnog studiranja (sudijski pripravnik).

Odgovori pojedinih sudija i tužilaca te sudijskih i tužilačkih pomoćnika na pitanje: „Da li se i na koji način trudite da pospešite dostojnost kod svojih pripravnika i volontera?” deluju veoma ohrabrujuće jer ukazuju na visok stepen promišljanja sopstvene uloge u procesu izgradnje dostojnosti mladih kolega.

Da, i svojim primerom i nekim uputstvima za svaku tu situaciju – ili u komunikaciji sa svim zaposlenima, ili sa sudijom i sa strankama. Najviše time što ja njih poštujem, mislim što iskazujem jedno poštovanje prema svim kolegama. Trudim se da se postavimo kao kolege i ravnopravno. Trudim se i da im se vrednuje i znanje i rad i trud i da budu uključeni u neke stvari koje se rade u tužilaštvu, da mogu uvek da se obrate za pomoć (tužilac).

Sad mogu sa pozicije saradnika da kažem, recimo, da gledam da svoj posao radim što poštenije, tačnije, što preciznije. Ne prećutim nijednu činjenicu na koju naiđem u predmetu. Dešavalo mi se i da se suprotstavljam sudijama iako su mi nadređeni za pojedine odluke, ne zato što mislim da su oni imali neke svoje interese nego prosto, tako, sukob mišljenja – nisam bežao ni od toga. Nije to bilo onako klimanje glavom i podilaženje, to ne bi trebalo da bude osobina ni pripravnika ni saradnika. Prosto morate imati kritičko mišljenje, znanje, svoj stav – i toga se držati. Sam ne mogu ništa da uradim, ali mislim da na taj način doprinosim (sudijski pomoćnik).

Najzad, odgovori tužilaca i sudija na pitanje: „Da li se pravosudne institucije u celini zalažu za izgradnju dostojnosti? Da li je, po Vašem mišljenju, u dovoljnoj meri podstiču i štite?”, takođe ukazuju na postojanje svesti o karakteristikama šireg

društvenog konteksta u kojem delaju, iako je evidentno da jedan deo ispitanika o toj temi nije razmišljao u dovoljnoj meri da bi se formulisao koherentan stav.

Mi imamo na papiru institute, ali u stvarnosti... Ne. Ne toliko koliko je to propisano i koliko bi moglo. Jer se i tu izmešalo, među nama su se izmešali i dostojni, i oni koji su manje dostojni, i nedostojni, tako da... Trebalo bi krov da bude neka institucija koja bi te zaštitila ili to podsticala. Hm, mislim da je na tebi samoj... (sudija).

To je dobro pitanje... Ne mogu da generalizujem, ne bih mogla da govorim da je sve bajno i sjajno. Mogu da govorim iz ličnog iskustva. Postoji... Hm, veliki broj ljudi koji se za to zalaže i koji to zaista na jedan način i podstiče. Eto, tako bih odgovorila. Veliki broj ljudi (sudija).

Apsolutno ne – upravo suprotno. Mislim, u celini ne. Ja pričam o tužilaštvu, ali mislim da je tako i na drugim mestima, ali kod nas je suprotno. Zapravo nedostojnost i nedostojne stvari preovlađuju. Dostojnost je banalizovana, to što ne bi trebalo da bude dostojno, eto, to više nije ni sramota, čak se ni ne krije (smeh). To su malo neke stvari, to je vezano za način razmišljanja i pravničko obrazovanje, to su te neke rane. I za buduće generacije, čini mi se da i oni sebe vide kao nekoga ko je došao tu da sluša, s čime se ja ne slažem. Mislim, da – do neke mere, ali mislim da treba više ohrabriti kolege (tužilac).

Ne. Pojedinci svakako, ali generalno ne, i... Opet, ne bih da zvučim neskromno, ne volim sebe da hvalim i ne volim da me hvale, ali tužno je kada dođete u situaciju da se borite za neke probleme koji se ne tiču možda čak ni, kako da kažem, pravne materije, nego izađete na neku protestnu šetnju i vidite da tu nema mnogo vaših kolega... A onda dođete u situaciju da se stimulacija smanji za pet hiljada dinara, to je opšta pobuna, znači tu da podelite oružje, tu bi bilo mrtvih i ranjenih verovatno. Za pet hiljada dinara mesečno. Kako onda da očekujete da će neko od tih ljudi ko je spreman da pogine za pet hiljada mesečno, a prima već sto hiljada saradničke plate, sutra biti spreman da žrtvuje neko svoje lično dobro zarad opšteg dobra? To je neka, da kažem, etika na niskim granama i mislim da je to jedan od najvećih problema. To što ćete vi imati 10 prosek sa fakulteta i što ćete klimati glavnom sutra nekom – to nije to. Nisam neki optimista što se tiče našeg društva i napretka, nažalost, ali, kažem, trudim se i dalje da mi to daje snagu da još više radim, ali ne vidim neku svetlu budućnost (sudijski pomoćnik).

Samo u tragovima. Samo u meri u kojoj to neće da dovede one koji su eksponenti najviši tih institucija... Da ne ugrožava njihovu ličnu poziciju.

Inače se bira propuštanje i nedelovanje, jer to može da dovede njihove karijere u pitanje. Malo pričam u rebusima, ali mislim da razumete da su to ljudi koje možete danas da vidite u javnom prostoru, koji su često i napadani, ali koji biraju liniju manjeg otpora. Da se kojim slučajem ne skrene sa nekog tog utabanog puta, tako da je to ono kao po jajima. Pazite, sudska vlast je u tripartitnoj podeli vlasti najslabija grana vlasti, metaforički rečeno. I zato je potreba za tom solidarnošću, institucionalnom povezanošću, nasušna potreba zapravo da biste mogli da se štitite od tih udara drugih grana vlasti. I naravno, potrebno je da vam građani veruju i da građani veruju u vrednosti, da ste vi zapravo njihov zaštitnik od drugih grana vlasti. Možete da vidite u nekim zemljama da kad atakuju političari na nosioce pravosudnih funkcija, da se građani organizuju i vide da je to problem (sudija).

7. Umesto zaključka – nekoliko preporuka za reformu pravničkog obrazovanja

Kao što je u uvodu ove studije rečeno, ona predstavlja *delimičnu institucionalnu samorefleksiju* na temu praktičnih znanja i veština sudijskih i tužilačkih pripravnika i volontera, odnosno na temu njihove opremljenosti za svet pravosudne pravne prakse. Najopštiji uvidi do kojih se došlo pružaju solidan osnov za dalje smernice za reformu pravničkog obrazovanja. Ti uvidi se mogu strukturisano prikazati na sledeći način:

- Na postavljeno pitanje: „Da li smatrate da su pripravnici i volonteri tokom pravničkog obrazovanja u dovoljnoj meri stekli praktične veštine neophodne za rad u sudu/tužilaštvu?“, svi ispitanici, bilo da su sudije i tužioci ili sudijski i tužilački pripravnici, odnosno volonteri, odgovorili su odrično.
- Iako su ispitanice sudije i tužioci saglasni da nemaju očekivanja od diplomiranih pravnika koji tek započinju pripravnčki staž, ipak i oni, kao i sudijski i tužilački pripravnici, odnosno volonteri, ističu potrebu da se na osnovnim studijama prava posveti više pažnje praktičnim veštinama koje bi svršene pravnike pripremile za rad u pravosuđu.
- Kada je reč o tome da li osnovne akademske studije pripremaju pojedince da budu dostojni pravosudne funkcije, postoji konsenzus starijih i mlađih kolega da to nije slučaj.

Generalno posmatrano, moguće je izdvojiti dve grupe preporuka za unapređenje pravničkog obrazovanja. Prva se odnosi na ciklus osnovnih studija prava i svodi se na nekoliko uopštenih preporuka:

- a) da se smanji teorijsko gradivo i stavi veći akcenat na praktična znanja i veštine;
- b) da se podstiču problemsko učenje i primena znanja na izmišljenim ili stvarnim slučajevima iz pravosudne prakse;
- c) da se pojača institucionalna saradnja između fakulteta i pravosudnih institucija;
- d) da se predstavnici pravosudne prakse u većem broju uključe u nastavu;
- e) da se veća pažnja posveti poduci o dostojnosti, kao kriterijumu za izbor na pravosudne funkcije.

Druga grupa preporuka se tiče perioda pripravničkog staža i može se sumirati u načelne preporuke:

- a) da se kreira strukturirani program obuke koji bi sadržao jasno definisane ciljeve, zadatke i kriterijume za evaluaciju rada, što bi omogućilo ujednačenije i efikasnije profesionalno osposobljavanje pripravnika;
- b) da se pravosudne institucije sistematičnije i odlučnije zalažu za izgradnju i očuvanje dostojnosti pravosudnih funkcija.
- c) da se ukine mogućnost primanja na obuku u pravosudne institucije bez zasnivanja radnog odnosa (volontiranje) radi popravljavanja materijalnog položaja pripravnika.

Budući da se ova studija izvodi u okviru Centra za temeljna pravna znanja Instituta za pravne i društvene nauke Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, zaključne, unekoliko konkretizovane preporuke odnoseće se samo na ono što bi moglo biti predmet reforme osnovnih studija na toj visokoškolskoj ustanovi.

U vezi sa zahtevom za drugačiji odnos teorijskog i praktičnog znanja na osnovnim studijama, moguće je dati nekoliko konkretnih predloga:

- da teorijsko znanje u udžbenicima za uvodne, opšteobavezne teorijskopravne predmete (uvod u pravo, sociologija prava) bude u funkciji pripreme studenata za pozitivnopravne predmete i docnije stupanje u (pravosudnu) praksu, a da se produbljenije teorijskopravne rasprave razmatraju na posebnim kursovima teorijskopravnog smera osnovnih studija (Filozofija prava, Pravo i pravda itd.) ili na postdiplomskim kursovima;
- da teorijsko znanje u udžbenicima za opšteobavezne pozitivnopravne predmete bude svedeno na ono znanje koje je svršenom studentu potrebno za rad u (pravosudnoj) praksi, a da se produbljenije teorijske rasprave koje nemaju neposredan značaj za praksu razmatraju na postdiplomskim kursovima;

- da se elaboracija teorijskog znanja u udžbenicima iz opšteobaveznih pozitivnopravnih predmeta što je moguće više oslanja na aktuelnu domaću i međunarodnu sudsku praksu;
- da se u što je moguće većoj meri izbegnu preklapanje i ponavljanje teorijske problematike u udžbenicima za opšteobavezne predmete;
- da se preispita status određenih predmeta (npr. ljudska prava) u kurikulumu, odnosno da se prevedu u status opšteobaveznih, s obzirom na njihov nesumnjiv značaj za pravosudnu praksu.

Kada je reč o didaktičkim preporukama u vezi sa načinom izlaganja materije i oblicima provere znanja, moguće je dati sledeće predloge:

- da se u udžbeničkoj literaturi i u svim oblicima nastave, a pogotovo na vežbama, što više koriste izmišljeni ili stvarni primeri i slučajevi, koji bi studentima služili za primenu stečenog teorijskog znanja;
- da se, na predmetima na kojima je to primereno, što više koristi problemski način provere znanja, izradom zadataka, a ne pukom repetitijom memorisanog;
- da se, na predmetima na kojima je to primereno, koristi metod polaganja ispita sa otvorenom knjigom (*open-book exam*).

U oblasti institucionalne saradnje sa pravosudnim institucijama pravci reforme mogu ići u sledećem pravcu:

- da se u saradnji prevashodno sa sudovima omogući da što je moguće veći broj studenata tokom osnovnih studija prisustvuje suđenjima;
- da se, u meri u kojoj to procesna pravila dozvoljavaju, neke od procesnih radnji u sudskim postupcima održavaju u specijalizovanoj sali Pravnog fakulteta, tzv. sudnici;
- da postoji kontinuirana saradnja sa pravosudnim institucijama, uključujući i Pravosudnu akademiju, kako bi se koordinisano osmišljavali i realizovali neki oblici poduke relevantni za rad u praksi.

U pogledu većeg uključivanja predstavnika pravosudnih profesija u nastavne aktivnosti na osnovnim studijama, moguće je predložiti sledeće:

- da se predstavnici pravosudnih funkcija uključe u još većoj meri nego što je to sada slučaj u pripremu nastavnih materijala i/ili izvođenje nastave na već postojećim predmetima i veštinama (pravna klinika, simulacija suđenja, nomotehnika, tehnike tumačenja prava itd.), ali i drugim relevantnim predmetima;
- da se, u saradnji sa predstavnicima pravosudnih profesija, osmisle novi kursevi, koji imaju krucijalni značaj za rad u praksi (npr. dokazno pravo i tehnike dokazivanja).

Najzad, kada je reč o poduci o dostojnosti, predlog je

- da se kurikularnom promenom statusa predmeta pravna etika, koji je sada opcioni predmet, omogući što je moguće većem broju studenata da se upute u dostojnost kao kriterijum za izbor na pravosudne funkcije.

Nesumnjivo, predloženi set mera je moguće proširiti i drugim promenama koje će dodatno osposobiti svršene pravnike za rad u pravosudnoj praksi. Kako se, ipak, od nečega mora krenuti, ovom studijom je jasno ocrtan početni pravac reformi pravničkog obrazovanja kojim će se omogućiti uvećanje praktičnih znanja i veština budućih nosilaca pravosudnih funkcija. Istovremeno, ona predstavlja solidnu osnovu za dalju institucionalnu samorefleksiju koju bi obavljale same pravosudne institucije.

Literatura

1. Alex Gillespie, 'The Social Basis of Self-reflection'. In Jaan Valsiner and Alberto Rosa (eds.), *The Cambridge Handbook of Sociocultural Psychology* (2007) Cambridge: Cambridge University Press.
2. Barbara Sporn and Ana Godonoga, 'Higher Education Institutions as Change Agents in Society: Perspectives on Adaptation and Impact' (2024) 14 *European Journal of Higher Education* 1:2.
3. Danilo Vuković, Valerija Grozdić, Samir Forić, 'Serbia and Bosnia and Herzegovina: Challenges of Democratic Consolidation and Liberalisation'. In R. L. Abel, O. Hammerslev, H. Sommerlad, U. Schultz (eds.), *Lawyers in 21st-Century Societies* (2020) Oxford: Hart Publishing.
4. Društvo sudija Srbije, *Strengthening the independence and integrity of judges in Serbia* (2017) Beograd: Udruženje sudija Srbije. https://www.sudije.rs/files/Društvo_sudija_Srbije_-_Jaanje_nezavisnosti_i_integriteta_sudija.pdf
5. Goran Ilić, 'Observations on the organization of the judicial function' (2017) *Glasnik Advokatske komore Vojvodine* 89/3–4.
6. Joshua Krook, 'A History of Law Schools: A Battle Between Law as a Science and Law as a Liberal Art' *New Intrigue*, February 21, 2018.
7. Kitty Calavita, *Invitation to Law and Society: an introduction to the study of real law* (2010) Chicago: The University of Chicago Press.
8. Marko Mrakovčić, Danilo Vuković, 'Internal crisis of justice? Attitudes of members of legal professions about justice in Croatia and Serbia' (2019) *Politička misao* 56/1.
9. Mathieu Deflem, *Sociology of Law Visions of a Scholarly Tradition* (2008) New York: Cambridge University Press.
10. Mila Đorđević, 'Između sudstva i advokature: profesionalne preferencije studenata prava u Srbiji' (2022) *Sociološki pregled*: 680–708.
11. Miodrag Jovanović, 'O značaju pravnofilozofskog mišljenja za bavljenje advokaturom' (2025) XCVII *Glasnik advokatske komore Vojvodine* 1 (u štampi).
12. Raymond Wacks, *Law – A Very Short Introduction* (2015) Oxford: Oxford University Press: 107–118.

13. Sharyn L. Roach Anleu, *Law and Social Change* (2000) London: SAGE Publications.
14. Toni Erskine, 'Intergovernmental Organizations and the Possibility of Institutional Learning: Self-Reflection and Internal Reform in the Wake of Moral Failure' (2020) 34 *Ethics & International Affairs* 4: 504.
15. USAID, *Analysis of the position of judicial assistants in the judicial system of the Republic of Serbia* (2018) USAID Rule of Law project. <http://www.ustp.rs/img/analiza-polozaja-sudijskih-pomocnika-NACRT-FINAL-Jun-2018.pdf>
16. USAID, *Catalog and analysis of the work of judicial assistants in the judicial system of the Republic of Serbia* (2019) Beograd: USAID Rule of Law project. https://usudprek.org.rs/pub/download/katalog_i_analiza_poslova.pdf
17. Valerija Dabetić, 'Challenges of the legal profession in neoliberalism – the case of Serbia' (2018) *Harmonisation of Serbia's Business Law with the European Union Law*.
18. Valerija Dabetić, 'The attitude of the state towards the professional association of judges – the case of the Association of Judges of Serbia' (2016) *Pravo i privreda* 10–12/2016.
19. Vanja Bajović, Ana Knežević Bojović, Jelena Kostić, *Analysis of the position of judicial assistants in the Republic of Serbia with recommendations for its improvement* (2019) Beograd: Beogradska konferencija pravnika. <https://bekop.rs/wp-content/uploads/2019/06/BEKOP-Analiza-polozaja-sudijskih-pomocnika-u-Republici-Srbiji-sa-preporukama-za-njegovo-unapredjenje.pdf>.
20. Zoran Gavrilović, Marko Milanović, *Istraživanje profesionalnog integriteta javnih tužilaca i sudija* (2014) Niš: Centar za ljudska prava.
21. Zoran S. Mirković, 'Pravne studije krajem XVIII i beogradska Velika škola 1808–1813. godine' (2008) LVI *Anali Pravnog fakulteta u Beogradu* 1.

Spisak zakonskih propisa

1. Zakon o uređenju sudova, *Sl. glasnik RS* 10/2023. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_uredjenju_sudova.html

2. Pravilnik o postupku prijema tužilačkih pripravnika, *Sl. glasnik RS* 92/2017. <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-postupku-prijema-tuzilackih-pripravnika.html>
3. Pravilnik o postupku prijema sudijskih pripravnika, *Sl. glasnik RS* 92/2017. <https://www.paragraf.rs/propisi/pravilnik-o-postupku-prijema-sudijskih-pripravnika.html>
4. Zakon o sudijama, *Sl. glasnik RS* 10/2023. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_sudijama.html
5. Zakon o javnom tužilaštvu, *Sl. glasnik RS* 10/2023. https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_javnom_tuzilastvu.html

Ostali izvori

1. Javni konkurs za popunjavanje radnih mesta javnotužilačkih pripravnika. <https://www.mpravde.gov.rs/sr/obavestenje/44056/javni-konkurs-za-popunjavanje-radnih-mesta-javnotuzilackih-pripravnika.php>
2. Javni konkurs za popunjavanje radnih mesta sudijskih pripravnika. <https://www.mpravde.gov.rs/sr/obavestenje/44050/javni-konkurs-za-popunjavanje-radnih-mesta-sudijskih-pripravnika.php>
3. Objavljene kontrolne liste sa podacima kandidata koji su se prijavili na Javni konkurs za popunjavanje radnih mesta tužilačkih i sudijskih pripravnika. <https://www.pars.rs/sr/судијски-приправници>
4. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Državnog univerziteta u Novom Pazaru <https://www.dunp.np.ac.rs/pravo-oas/>
5. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Megatrend univerziteta <http://megatrend.edu.rs/sr/pravni-fakultet/>
6. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu <http://www.ius.bg.ac.rs/>
7. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Kragujevcu <http://www.jura.kg.ac.rs/>
8. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Nišu <http://www.prafak.ni.ac.rs/>
9. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Novom Sadu <http://www.pf.uns.ac.rs/>
10. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta u Prištini <https://pra.pr.ac.rs/>
11. Zvanični sajt Pravnog fakulteta Univerziteta Union u Beogradu <http://pravnofakultet.rs/>